

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MÜASİR DÖVRDƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ
TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI”**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ayazlı Zeynəb Mahir qızı

BAKİ 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**
“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“Azərbaycanda ictimai nəqliyyat tariflərinin müəyyən edilməsi
məsələləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə

Qrup: 14

Magistrant:

Ayazlı Zeynəb Mahir qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Babayev Əlican Pirican

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Suqra Hümbətova İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Yaşar Kəlbəyev Atakişi

_____ **imza**

BAKI 2021

Elm Andı

Mən, Ayazlı Zeynəb Mahir qızı and içirəm ki, “Müasir dövrdə əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“MÜASİR DÖVRDƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Qloballaşma prosesində ölkədə baş verən sosial-iqtisadi inkişafa əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, bu mövzuda tədqiqat işinin aparılması aktual olan proseslər sisteminə daxildir və elmi əhəmiyyəti böyükdür.

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın məqsədi, müasir dövrdə baş verən inkişafı yanaşı gedən və ölkənin vacib bir iqtisadi sahəsi olan əhali gəlirlərinin öyrənilməsi, bütün aspektlərinin təhlili və tənzimlənmə proseslərinin müəyyən edilməsidir.

İstifadə edilmiş tədqiqat metodları: Problemin iqtisadi inkişafı əlaqəli tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən təhlil edildiyi sistemə analiz metodu tətbiq olunur. Dissertasiyada tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz metodlarından, həm də məntiqi təhlil, iqtisadi və statistik metoddan, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya hazırlanarkən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarından, məqalələr və məruzələrdən, müxtəlif internet resurslarında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda ölkədə Covid-19 koronavirus pandemiyası və hərbi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bütün məlumatlar yalnız internetdən əldə edilmişdir. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Müasir standartlara və normalara uyğun olan modellərin tədqiqi və eləcə də Azərbaycan respublikasında əhali gəlirlərinin formalaşmasının təhlili, sistemləşdirilərək yeni bir üsul formalaşdırıla bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəzəri və praktik müddəalar, tövsiyələr, xüsusi ümumiləşdirmələr elmi-tədqiqat işlərində, verilən təklif və tövsiyələr Azərbaycanda əhali gəlirlərinin formalaşması sahəsində analiz mexanizmi kimi istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: Əhali gəliri, tənzimləmə, müasir dövr, gəlirlərin formalaşması, iqtisadiyyat, sistemə yanaşma.

"STUDY OF CHARACTERISTICS OF FORMATION AND REGULATION OF POPULATION INCOME IN MODERN PERIOD"

SUMMARY

Relevance of research: Based on the socio-economic development of the country in the process of globalization, we can say that research on this topic is part of the system of relevant processes and is of great scientific importance.

Purpose of the study: The purpose of this study is to study the incomes of the population, which is an important economic sector of the country, along with the development taking place in modern times, to analyze all aspects and identify regulatory processes.

Research methods used: The method of systematic analysis is applied, in which the problem is analyzed from the point of view of historical development related to economic development. The dissertation uses both general scientific analysis methods, as well as logical analysis, economic and statistical methods, and comparison methods at each stage of the research.

Research database: Local and foreign literature, conference materials, articles and reports, various Internet resources were used in the preparation of the dissertation.

Limitations of the study: Currently, all information on the Covid-19 coronavirus pandemic and the military situation in the country is available only from the Internet. Lack of information is a limitation of research.

Scientific novelty and practical results of the research: The study of models in accordance with modern standards and norms, as well as the analysis of the formation of income in the Republic of Azerbaijan, can be systematized and a new method can be formed.

Areas where the results can be used: The practical significance of the results is that the obtained theoretical and practical provisions, recommendations, special generalizations can be used in research, suggestions and recommendations can be used as an analysis mechanism in the formation of income in Azerbaijan.

Keywords: Population income, regulation, modern times, income generation, economy, systematic approach.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

ASC	Açıq səhmdar Cəmiyyət
COVID-19	Koronavirus
QSC	Qapalı Səhmdar Cəmiyyət
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1.Əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi probleminə konseptual yanaşmalar	12
1.2.Dünya ölkələrində əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsinin səciyyələri	25
II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASI	37
2.1. Bazar iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi.....	37
2.2. Əhali gəlirlərinin quruluşu və bölgüsü: təhlil və qiymətləndirmə	49
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI.....	57
3.1. Əhali gəlirlərinin və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin mexanizmləri.....	57
3.2. Əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi və rifahın yaxşılaşdırılması istiqamətləri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	78

GİRİŞ

Mövzunu aktuallığı: Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda inkişaf etdirilməsi üçün vacib olan yeni qanunauyğunluq və proseslərin meydana çıxması ilə xarakterizə olunan xüsusi bir inkişaf dövrünü keçir. Davam edən sosial-iqtisadi dəyişikliklər iqtisadi nəzəriyyənin müddəalarının iqtisadi praktikada səmərəli istifadəsi üçün konseptual əsas kimi xidmət edən bir sıra nəzəri konstruksiyaların elmi cəhətdən yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. İqtisadi nəzəriyyənin kateqoriyalarından biri və iqtisadiyyatın inkişafının ən vacib iqtisadi göstəricisi, həm də kəmiyyət, struktur və maddi dəyişikliklərə məruz qalan əhali gəlirləridir.

İqtisadi nəzəriyyədə və praktikada əhalinin gəlirlərinin bölüşdürülməsi və tənzimlənməsi məsələləri kifayət qədər fəal və hərtərəfli nəzərdən keçirilir, halbuki onları obyektiv olaraq müəyyənləşdirən rol və sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin olmasına baxmayaraq onların formalaşması məsələləri kifayət qədər vurğulanmır.

Ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin inkişafı davam edən dəyişikliklərin mahiyyətinin başa düşülməsini və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun əhali gəlirlərinin formalaşması üçün nəzəri əsasların inkişafını tələb edir.

Əhalinin pul gəlirlərinin əhəmiyyətinin artması, onların formalaşma mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bunun üçün nəzəri dəstəyin az olması dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığını müəyyənləşdirdi.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Əhalinin gəlirlərinin mahiyyəti, onların formalaşması və tənzimlənməsi məsələləri müxtəlif məktəblərin iqtisadçılarının əsərlərində nəzərdən keçirilir. Beləliklə, merkantilistlər (J.B. Colbert, T. Maine, A. Montchretien, J., Stewart və başqaları) əhalinin gəlirlərinin formalaşmasının yalnız dövrüyyə sahəsi ilə əlaqəli olduğuna inanırdılar. Fiziokratlar (F. Quesnay, A. Turgot və başqaları) zənginliyin mənbəyini və əhalinin gəlirlərinin artmasını istehsalın artırılmasına yönəldilmiş əkinçilik fəaliyyətində görürdülər. Klassik məktəbin nümayəndələri olan D. Ricardo, A. Smith, bazar mexanizmlərindən istifadə edərək gəlirlərin formalaşması və tənzimlənməsi məsələlərini həll etdilər.

K.Marks, əmək nəzəriyyəsini dəyərləndirərək gəlir nəzəriyyəsinin inkişafına mühüm töhfə verdi. A. Marshall və D. Clark'ın əsərlərində gəlir nəzəriyyəsi sualları marjinal iqtisadi dəyərlər nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilmişdir. Bu alimlər, eləcə də V.Pareto, M.Friedman, F.Hayek və başqaları, əhalinin gəlirlərinin bölüşdürülməsində dövlətin müdaxilə etməməsi nəzəriyyəsini inkişaf etdirdilər.

İqtisad elminin əhalinin gəlirləri ilə bağlı əsas müddəaları J. Galbraith, W. Jevons, J.M. Keynes, V. Leontiev, V. D. Nordhaus, A.C. Pigou, P.A. Samuelson, J. B. De, J.R. Hicks demişdir.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və bölüşdürülməsinin nəzəri əsasları L.İ. Abalkin, P.P. Mayer, P.P. Maslova, A.M. Mixaylova, N.M. Rimaşevskaya.

Keçid iqtisadiyyatı dövründə diferensiaslaşma, bölgü, gəlirlərin tənzimlənməsi və əhalinin həyat səviyyəsi ilə əlaqəli məsələləri V.N. Bobkova, H.A. Volgina, V.M. Zhrebina, Yu.P. Kokina, D.S. Lvov, R. Rybkina, P.V. Savchenko, A.E. Surinova, A.A. Fedçenko, P.A. Yakovlev və başqaları.

Dağıtım münasibətləri, gəlir tənzimlənməsinin mahiyyəti, təsir metodları və vasitələri əsərlərdə öz əksini tapmışdır V. Afanasyeva, A.A. Bogdanova, JI.A. Drobozina, A.M. Eremina, D.B. Kadırov, I. T. Korogodina, Yu.M. Osipov, G.X. Popova, M.N. Chepurina, A. Yu. Şevyakova.

Əhəmiyyətli sayda nəzəri tədqiqatın olmasına baxmayaraq, əhalinin gəlirlərinin mahiyyətini və onların formalaşma mexanizmini müəyyənləşdirmək məsələləri kifayət qədər əhatəli əsaslandırılmamışdır.

Baxılan problemin aktuallığı, kifayət qədər nəzəri və metodoloji tədqiqi, bir çox mübahisəli məsələlərin olması tədqiqat mövzusunun seçilməsini, məqsəd və vəzifələrini, həmçinin işin məntiqi məzmunu və quruluşunu müəyyənləşdirdi.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi əhalinin gəlirlərinin və iqtisadi bölgü münasibətlərinin təfsirinə nəzəri və metodoloji yanaşmaların formalaşması mexanizminin inkişafı və iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün əsas kimi inkişaf etdirməkdir. Bu hədəfə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr tələb olunurdu:

- 1) əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini aşkar etmək və onların əsas funksiyalarını müəyyənləşdirmək;
- 2) əhalinin gəlirlərinin formalaşmasının əsasları kimi onların subyektlərinin arasında iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini açmaq;
- 3) Azərbaycan əhalisinin gəlirindəki dəyişikliklər tendensiyalarını müəyyən etmək, onların formalaşmasının xüsusiyyətlərini açmaq;
- 4) "əhalinin gəlirlərinin formalaşma mexanizmi" konsepsiyasını elmi dövriyyəyə daxil etmək, məzmununu müəyyənləşdirmək və nəzəri modelini təklif etmək;
- 5) əhalinin gəlir gətirmə mexanizminin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşma hazırlamaq və əsaslandırmaq.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Ümumi olaraq tədqiqatın obyektini müasir dövrdə əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsidir. Tədqiqat işinin predmetini isə əhali gəlirlərinin formalaşması ilə bağlı nəzəriyyələrin, tənzimlənmə mexanizmlərinin öyrənilməsi və mövcud metodların analizi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası: yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatda əhalinin gəlirləri, iqtisadi münasibətlər, nəzəriyyələr, amillər, əhalinin gəlirlərinin formalaşma mexanizmi, qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektləri kimi əsaslandırılmış və təqdim olunan əsas konsepsiya və müddəalardır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya hazırlanarkən yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarından, məqalələr və məruzələrdən, Azərbaycan Respublikası və eləcə də digər ölkələrin statistik və nəzəri məlumatlarından, internet resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda ölkədə Covid-19 koronavirus pandemiyası və hərbi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bütün məlumatlar yalnız internetdən əldə edilmişdir. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatında elmi abstraksiya, analiz və sintez, tarixi və məntiqi təhlil, struktur, faktori və sistem təhlili metodları, həmçinin modelləşdirmə və iqtisadi və statistik analiz metodlarından istifadə olunur.

Tədqiqat iqtisadi nəzəriyyənin əsas müddəalarına, sosial-iqtisadi statistikaya, məqsədə uyğun ümumi elmi və xüsusi iqtisadi tədqiqat metodlarından istifadəyə əsaslanır.

Tədqiqat zamanı bir çox modellər və təcrübələr təhlil edilib. Bu isə öz növbəsində, tətbiq və adaptasiya edilə biləcək yenilik formalaşdırır. Sintez və analiz vasitəsi ilə əldə edilən məlumatlar müxtəlif proseslərdə uğurla tətbiq edilə bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatda yer alan əsas nəzəri müddəalar və nəticələr iqtisadi nəzəriyyənin əhalinin gəlirlərinin mahiyyəti və onların formalaşma mexanizmi barədə konseptual müddəalarının daha da inkişaf etdirilməsidir. Tendensiyalar, qanunauyğunluqlar və xüsusiyyətlər üzərində tədqiqatları dərinləşdirmək üçün elmi və metodoloji əsas ola bilər.

Dissertasiya tədqiqatının praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları əhalinin gəlirlərinin formalaşması və regional səviyyədə qiymətləndirmə mexanizmini təkmilləşdirmək, həmçinin dövlət statistikasının səviyyəsini və quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün metodoloji tövsiyələrini tamamlamaq və aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

"Əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsasları" adlı birinci fəsildə əhalinin gəlirlərinin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar açıqlanır və ümumiləşdirilir. Əhalinin gəlirlərinin formalaşması nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir, əhalinin gəlirlərinin formalaşması ilə müəyyənləşdirilən iqtisadi münasibətlərin məzmunu və növləri müəyyənləşdirilir, həmçinin dünyada əhali gəlirlərlərinin formalaşmasından bəhs olunur.

I FƏSİL. ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi probleminə konseptual yanaşmalar

Bazar iqtisadiyyatına keçid, bölgü münasibətlər sahəsində baş verən proseslərin nəzəri cəhətdən yenidən düşünülməsini zəruri edir. Bu, ilk növbədə, iqtisadi nəzəriyyədə tətbiq olunan yanaşmaların modernləşdirilməsinə, "əhalinin gəlirləri" anlayışının müəyyən edilməsinə, onların dəyişilməsi və differensiasiyası meyillərinin müəyyən edilməsinə, onların formalaşması, böyüməsi və bölüşdürülməsi məsələlərinə baxılmasına aiddir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin nəticələri gəlir şəklində meydana çıxır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda "gəlir" konsepsiyası, tərifinə vahid yanaşmanın olmaması ilə seçilir və buna görə də, ən çox mübahisəli fikirlərdən biridir.

Həddindən artıq yayılması baxımından "gəlir" anlayışı çox müxtəlif mənalarda işlənir və geniş istifadə olunur. Sözü geniş mənasında - gəlir istənilən pul vəsaitidir. Gəlirlər dövlətə (milli gəlir), müəssisələrə (ümumi gəlir, xalis gəlir) və fiziki şəxslər (şəxsi gəlir) üçün tətbiq olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda "gəlir" həm canlı əməyin nəticəsində yeni yaradılan məhsulun dəyəri, həm də istehsal olunan məhsulun dəyərinin xərclərdən çox olması kimi, həm də yeni istehsal olunan dəyər və məhsulun müəyyən bir sinif, bir qrup şəxs və ya bir şəxs tərəfindən təyin olunan hissəsində pay kimi izah olunur (Quliyev T.Ə., 2001: s. 518).

Həm yerli, həm də xarici iqtisadçı və statistiklərin əsərlərində formalaşdırılan "gəlir" anlayışı onun təfsirinə müxtəlif yanaşmalarla xarakterizə olunur.

Məşhur İngilis iqtisadçı, gəlir sahəsindəki dünya nüfuzlarından biri olan J.Hiks "Dəyər və Kapital" əsərində "bir çox məşhur müəlliflərin qənaət və gəlirin tamamən

qənaətbəxş olmayan, ziddiyyətli fərqli təriflərini qəbul edərək bir-birlərini və özlərini çəşdirdiyini qeyd edir". Gəlirin müəyyən bir müddət ərzində istehlaka sərf edilə bilən və eyni zamanda bu dövrün sonunda əvvəlində olan kapitalı saxlaya biləcəyi maksimum məbləğ kimi təyin edilməli olduğuna inanır. Bundan əlavə, J. Hicks, onun fikrincə, "əsas gəlir konsepsiyasının ən yaxşı uyğunluğu" kimi xidmət edən ikinci bir tərif verir. Bu tərifə görə gəlir "bir şəxsin müəyyən bir həftə ərzində xərcləyə biləcəyi və hər növbəti həftə ərzində xərcləməyi gözlədiyi maksimum vəsaitdir."

Peter von Lippe, "ailənin əmlakının həqiqi dəyərini azaltmadan xərcləyə biləcəyi məbləğ" olaraq nəzərə alaraq ev gəlirlərini müəyyənləşdirmək lazım olduğuna inanır və istehlaka əsaslanan "genişlənmiş" gəlirin məqsəduyğunluğunu tanıyır və üstəlik hesab edir ki, evdar qadınların fəaliyyətləri, natura şəklində ödəmələr, ehtimal olunan gəlirlər, pulsuz xidmətlər də "ümumi gəlir" də nəzərə alınmalıdır. Bununla əlaqədar Peter fon Lippe gəlirlərin müəyyən edilməsini "Milli məhsula real çıxış imkanı və ya bir müddət ərzində ev təsərrüfatına öz tələbatlarını ödəmək üçün istifadə etdikləri vahid kimi daxil olmuş bütün vasitələr" qismində formalaşdırır (Quliyev R., 2002: s. 254).

Məşhur Amerika iqtisadçıları P.A. Samuelson və V.D. Nordhaus, gəlirlərin bir şəxsin və ya bir ölkənin müəyyən bir müddət ərzində aldığı əmək haqqı, faiz ödənişləri, dividendlər və digər daxilolmalar axını olduğuna inanırlar.

Makkonell K. R. və Bryu S. L. öz həmyerliləri Samuelson P. A və Nordhaus V. D. fərqli olaraq ev təsərrüfatlarının gəlirlərini ayırırlar, ev təsərrüfatına "resursları ilə iqtisadiyyatı təmin edən və onlar üçün alınan pullardan insanın maddi tələbatını ödəmək üçün istifadə edən təsərrüfat vahidi kimi baxırlar".

1930-cu ildə nəşr olunan bir əsərində I. Fisher "gəlirləri iqtisadi mənfəət axınlarının ən vacib növlərindən biri kimi" izah etdi və beləliklə gəlir konsepsiyasını son istehlaka endirdi.

Məşhur ingilis iqtisadçısı A.Marşal "gəlir" anlayışını iki mövqedən şərh etmişdir. Fərdi mövqelərdən, bu ailənin gəliridir, yəni ehtiyacların ödənilməsi üçün öz

sərvətlərindən istifadə edərək ailənin əldə etdiyi mənfəətdir. Sosial yanaşma, fərddən fərqli olaraq, gəliri " bəşəriyyətin indiki və keçmişdə təbii ehtiyatların ona ən yaxşı şəkildə xidmət etməyə məcbur edilməsi istiqamətində söyləmədən hər zaman hasil etdiyi hər cür fayda kimi" xarakterizə edir.

Məşhur Hollandiyalı alim F. Boe "Milli hesablarda sisteməlik icmal" (1989) adlı əsərində gəliri son istehlakın və kapital ehtiyatlarında xalis artımın cəmi olaraq təyin edir.

Rus iqtisadi ədəbiyyatı da gəlirin təyin edilməsinə fərqli yanaşmalar təqdim edir. Beləliklə, E.F. Borisov onları iki növə bölür: işdən gəlir və əmlakdan gələn gəlir. Əmək haqqını və sahibkarlıqdan əldə olunan mənfəəti əmək fəaliyyətindən gələn gəlir kimi, daşınmaz əmlakdan gələn ,verilən pul krediti faizləri, torpaq kirayəsini isə əmlakdan gələn gəlirlər kimi təsnifləşdirir (Ando A., Modigliani F., 1963: pp. 55-84).

Lakin M. A. Vinokurov və H. A. Gorelov, " əmək iqtisadiyyatı " dərslisinin müəllifləri əhalinin gəlirləri altında müəyyən dövr ərzində müxtəlif mənbələrdən ayrı-ayrı şəxsin (və ya ailə təsərrüfatının) əldə etdiyi pul və təbii daxilolmaların məcmusunu, A. Q. Qryşnov və İ.P. Nikolaev isə əhalinin milli gəlirdə iştirak dərəcəsiindən asılı olaraq əldə etdiyi milli gəlirin payını gəlir hesab edirlər. Yu M. Ostapenko hesab edir ki," əhalinin gəlirləri işçilərin əməyi və digər mənbələr hesabına əmələ gələn və insanın fiziki, mənəvi, iqtisadi və intellektual vəziyyətini müəyyən səviyyədə təmin etmək üçün hazırlanmış pul və təbii vəsaitlərin məcmusudur ". I. A. Pogodov, gəlirlərin iqtisadi təbiətini nəzərə alaraq, onları iqtisadi resurslar üçün ödəniş kimi müəyyənləşdirir. Eyni zamanda E. H. Kobzar və P. V. Savçenko hesab edir ki,"bazar iqtisadiyyatında əhalinin gəlirləri fiziki şəxslərin yığım, istehlak etmək məqsədilə istifadə etdikləri müəyyən vaxt ərzində pul və natural vəsaitlərin mədaxilinin məcmusudur" (Duesenberry J.S., 1949).

A. Fedçenko və Y. T. Odeqov hesab edirlər ki," əhalinin gəlirləri pul və təbii qaynaqların, habelə yaşayış minimumu ilə əlaqəli və uyğun fiziki, mənəvi, iqtisadi və intellektual səviyyəni qorumaq üçün insan müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün

istifadə olunan xidmətlərin birləşməsindən ibarətdir". Onların fikirləri N. İ. Bazılev və S. P. Qurko tərəfindən paylaşılır, onlar hesab edirlər ki, "gəlir il ərzində cəmiyyətin üzvləri tərəfindən qazanılan və alınan pul vəsaitidir. Hər bir insanın gəlir səviyyəsi onun rifahının ən mühüm göstəricilərindən biridir, çünki ehtiyacların ödənilməsi imkanlarını müəyyən edir" (Buchanan J. M., 1962).

Statistikada əhalinin gəlirləri işçilərin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün işçilərin pul və natura daxilolmaları kimi şərh edilir və geniş iqtisadi lüğətdə əhalinin gəlirləri "ehtiyaclarını ödəmək üçün əhalinin malik olduğu maddi vəsait kimi" xarakterizə olunur.

Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilmiş təriflər gəlirin mahiyyətinin iki tərəfini əks etdirir: formalaşması və istifadəsi - ziddiyyətli hesab edilmir. Ancaq əsas olan hələ də gəlirin formalaşması ilə əlaqəli tərifdir.

Əhalinin gəlir konsepsiyası haqqında yerli və xarici iqtisadçıların fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, gəlirin müəyyənləşdirilməsində vahid yanaşma yoxdur.

İkincisi, əksər iqtisadçılar əhalinin gəlirlərini aşağıdakı kimi qiymətləndirirlər:

a) ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan vəsaitin miqdarı (I. Fischer, F. Boe, J. Hicks, P. Von Lippe, V.G. Zolotogorov, AA Poduzov, D.K.Kukushkin, Yu.G. Odegov, AA Fedchenko ve başqaları);

b) müəyyən bir müddət ərzində əldə edilmiş hər növ mənbələrdən (A. Marshall, P.A. Samuelson və V.D. Nordhaus, M.A. Vinokurov, HA Gorelov, AB Suvorov və E.A.) Ulyanova, B.A. Raizberg, E.F. Borisov, A.N. Ananiev, L.N. Lykova, I.V. Ilyin, Yu.P. Kokin, P.V.Savchenko ve başqaları);

c) cəmiyyətdə yaradılan milli gəlirin payı (A. Pigou, KP McConnell, S. L. Bru, A. G. Gryaznova, I. P. Nikolaeva, V. M. Kadykov, I. A. Kurbatova, E. F. Solodovnikov və başqaları) (Friedman M. A., 2005: pp. 145-150).

Üçüncüsü, əhalinin gəlirləri haqqında müxtəlif fikirlərin əsasını müxtəlif gəlir növlərinin kəmiyyət xüsusiyyətləri və aralarındakı kəmiyyət münasibətləri təşkil edir.

Əhalinin gəlirləri konsepsiyasını nəzərdən keçirən yanaşmalar iqtisadi nəzəriyyə və praktikada üstünlük təşkil edir.

Bununla birlikdə, əhalinin gəlirlərini müəyyənləşdirmək üçün hələ iqtisadi ədəbiyyatda geniş bölgü və tanınma almamış, lakin iqtisadi nəzəriyyədə və praktikada gedən dəyişiklikləri açıq şəkildə əks etdirən başqa bir yanaşma var.

Beləliklə, A.I. Surinov, əhalinin gəlirlərini sosial-iqtisadi bir kateqoriya olaraq nəzərə alaraq, “yaradılan məhsulun elementləri - sosial təbəqələr, evlər, ailələr, fərdlər arasında mənimsənilməsi, istifadəsi və paylanması ilə bağlı cəmiyyətdəki münasibəti xarakterizə etdiklərini göstərir. Əhalinin gəlir kateqoriyası, əmək fəaliyyəti, mülkiyyət istifadəsi və sosial köçürmələrə görə istehsal olunan məhsulun istehlakı ilə əlaqədar cəmiyyət üzvləri arasındakı iqtisadi əlaqələri əks etdirir. A. İ.Surinovun fikrini D. B. Kadırov bölüşür və hesab edir ki, gəlirlərin mahiyyəti yeni dəyərin istehsalı prosesində yaranan iqtisadi münasibətləri xarakterizə edir" (Arrow K., 1953).

Bazar münasibətlərinin formalaşmasında əhalinin gəlirlərini müəyyənləşdirmək üçün belə bir obyektiv yanaşma zərurətdir, çünki bu, əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini açmağa, bu barədə nəzəri fikirləri daha yaxşı başa düşməyə və genişləndirməyə imkan verir.

Yerli və xarici iqtisadçıların əhali gəlirləri konsepsiyasına baxışlarının məntiqi-nəzəri təhlili iki yanaşma əldə etməyimizə imkan verdi:

- 1 Xarici xüsusiyyətlərinin verildiyi kəmiyyət, kəmiyyət təzahürü açıqlanır.
2. Cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlər kimi gəlirin içəridən xarakterizə olunduğu keyfiyyət.

Bu yanaşmalar əhalinin gəlirlərinin birtərəfli xarakterizə edilməsini əhatə edir, məzmununu obyektiv və tam izah etmir.

Əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətinə nüfuz etmək və onların müəyyənləşdirilməsi birbaşa onların şərhinə vahid, hərtərəfli bir yanaşmanın lazım olduğunu və bunun iqtisadi nəzəriyyə və praktikanın inkişafı ilə əlaqəli olduğunu başa düşməklə birbaşa bağlıdır.

Əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti, müəyyənləşdirilməli, idrak olunmalı və dərk edilməsi lazım olan dərin əlaqələri və münasibətləri müəyyənləşdirən daxili məzmunudur. Əhalinin gəlirlərinin yalnız ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan pul və qeyri-pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi xarakterizə edilməsi onların iqtisadi mahiyyətini açmaq üçün kifayət deyil. Yeni yaradılan dəyərin bölüşdürülməsi və bölüşdürülməsi prosesində iştirakçılar arasında inkişaf edən münasibətləri nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi nəzəriyyə həm mikro, həm də makro səviyyədə gəlirləri öyrənir. Mikro səviyyədə baxılan gəlirlər müəssisələr tərəfindən formalaşan gəlirlərdir və müəyyən dövr ərzində istehsal amillərindən daxilolmalar şəklində yeni yaradılmış dəyərdir. Yeni yaradılmış dəyərin bölüşdürülməsi zamanı əhali ilə müəssisələr arasında iqtisadi münasibətlər yaranır ki, bunun da nəticəsində əhalinin ilkin (faktor) gəlirləri formalaşır. Makro səviyyəli gəlirlər Milli gəlirdir. Makro səviyyədə əhali və dövlət, eləcə də əhali qrupları və fərdlər arasında iqtisadi münasibətlər nəticəsində yeni yaradılmış dəyərin yenidən bölüşdürülməsi və əhalinin gəlirlərinin formalaşdırılması baş verir. Beləliklə, əhalinin gəlirləri əhali və müəssisələr, əhali və dövlət arasında kəmiyyət təzahürü olan iqtisadi münasibətlərdir. Yeni yaradılmış dəyərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi zamanı iqtisadi münasibətlərə daxil olan əhali öz iqtisadi maraqlarını həyata keçirir və tələbatını ödəmək üçün ona lazım olan pul gəlirlərini formalaşdırır (Fisher I., 1930).

Əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini dərk edərkən başlanğıc nöqtəsi gəlirlərin ikili xarakterli olması şərtidir. Onların formalaşmasının mənbəyi ictimai istehsal, canlı əməyin yaratdığı dəyərdir. Lakin nəticədə paylama nəticəsində gəlir əldə edilir. Paylama münasibətləri ilk növbədə mülkiyyət münasibətləri ilə əlaqələndirilir. Bu münasibətlər mənimsəmə prizmasından özünü büruzə verdiyi üçün müxtəlif mənimsəmə səviyyələri əhalinin gəlirlərinin miqdarını təyin edəcəkdir (Downs A., 1957).

Fikrimizcə, əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti yeni yaradılan dəyərin bölüşdürülməsində və yenidən bölüşdürülməsində bu münasibətlərin subyektləri kimi

əhali ilə müəssisələr, əhali və dövlət, əhali qrupları və fərdlər arasında inkişaf edən və onların kəmiyyət təzahürünü obyekt kimi müəyyən edən iqtisadi münasibətlərdir.

Əhalinin gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətinin təklif olunan təfsiri onun tərifinə birtərəfli yanaşmanı aradan qaldırır, vahid təfsirini təmin edir, iqtisadi münasibətlərin subyektlərini yaradır və nəticələrini ortaya qoyur. Əhalinin gəlirlərinin məzmununu daha dolğun şəkildə ortaya qoyur və onların funksiyalarını açıqlamaq, gəlirlərin müxtəlif meyarlara görə təsnifatını həyata keçirmək və əhalinin gəlirlərini formalaşdırma mexanizmini inkişaf etdirmək üçün əsas rolunu oynayır.

Əhalinin gəlirlərinin məzmunu: çoxalma, stimullaşdırma, status, effektiv tələbin formalaşdırılması, tənzimləmə, mühasibat, sosial funksiyalar kimi funksiyalarda ən dolğun şəkildə aşkar olunur .

1. Təkrar istehsal funksiyası. əhalinin təkrar istehsalı prosesinin mümkünlüyünü təmin etməkdən ibarətdir. Gəlirin istənilən növü insanın həyat fəaliyyətinin təminatının mənbəyi ola bilər.

2. Həvəsləndirici funksiya, insanların iqtisadi maraqlarının daha dolğun həyata keçirilməsini və ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsini təmin etmək üçün fəaliyyət müddətində qabiliyyətlərini inkişaf etdirmə motivasiyasının gücləndirilməsində özünü göstərir. Kəmiyyət stimullaşdırıcı funksiyayı ölçmək mümkün deyil; mövcud ola bilər və ya mövcud olmaya bilər. Lakin bu funksiya özünü kifayət qədər aydın göstərir. Ancaq bu funksiya, insanların bacarıqları və fəaliyyətlərinin nəticələrindəki keyfiyyət dəyişikliyi ilə gəlirin kəmiyyət ölçüsü artdıqda və ya azaldıqda olduqca aydın şəkildə özünü göstərir (Diamond P. A., 1965: pp. 1126-1150).

3. Status funksiyası. İnsan cəmiyyətin sosial quruluşundakı mövqeyini (statusunu) gəlirlərini cəmiyyətin digər üzvlərinin gəlirləri ilə müqayisə edərək müəyyənləşdirir. Bu analiz ona statusunu yaxşılaşdırmaq üçün motivasiya verir. P. Samuelson, "bir insanın gəliri ilə mühakimə olunduğuna" inanır, çünki bir insanın

gəliri əsasında onun zövqləri və təhsili, yaşı və hətta ömrü haqqında kobud bir fikir formalaşdırmaq olar.

4. Ödəmə qabiliyyətli tələbin formalaşması funksiyası əhalinin pul vəsaitləri ilə təmin edilmiş tələbatlarının malların və xidmətlərin istehsal həcmi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğundan irəli gəlir. Gəlirlərin səviyyəsi və əhalinin tələbatı ödəmə qabiliyyətli tələbatı formalaşdırır.

Kadırov D. B. tərəfindən nəzərdən keçirilən ilk dörd funksiya əhalinin gəlirlərinin məzmununu yalnız ayrı-ayrı mövqelərdən xarakterizə edir və bizim fikrimizcə, onu tam açıqlamırlar.

Əhalinin gəlirlərinin mahiyyətinin daha dərindən açıqlanması üçün əlavə üç funksiya verilir: tənzimləyici, uçot və sosial (Barro R. J., 1990: pp. 103-125).

5. Tənzimləmə funksiyası gəlirlərin əmək bazarının formalaşmasına və inkişafına, effektiv tələbdəki dəyişikliklərə, əhalinin həyat səviyyəsinə və onun rifahına təsirində özünü göstərir. Bu funksiya əməyin tələbi və təklifinin tənzimlənməsini, gəlirlərin əhali qrupları arasında bölüşdürülməsini, şərtlər və istehsal amilləri dəyişdikdə dəyərindəki dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

6. Mühasibat uçotu funksiyası gəlirlər haqqında statistik məlumatlar əsasında gəlirin kəmiyyət xarakteristikasını verir. Əhali gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqəli iqtisadi proseslərin idarə edilməsinin ayrılmaz bir hissəsidir, mahiyyəti onların vəziyyətini və parametrlərini təyin etmək, məlumatları toplamaq və yığmaqdır. Belə ki, uçot funksiyası sayəsində əhalinin differensiasiyasının artırılması və ya azaldılması barədə məlumatlar əks olunur.

7. Sosial funksiya gəlirlərin sosial ədalət prinsipini reallaşdırmaq qabiliyyətini səciyyələndirir ki, bu da gəlirlərin formalaşması, məzmunu, növləri qaydasında özünü göstərir; o cümlədən gəlirlərin kifayət qədər təmin edilməməsi ilə əlaqədar cəmiyyətin və dövlətin sosial müdafiəyə və yardıma ehtiyacı olan vətəndaşlara qayğısını əks etdirir.

Funksiyaların ən əhəmiyyətli ziddiyyəti onlardan bəzilərinin gəlir fərqlənməsinə, bəzilərinin isə əksinə bərabərləşməsinə gətirib çıxarmasıdır. Bərabərləşdirmə nə qədər güclüdürsə, fərqlilik nə qədər zəifdirsə, gəlirin stimullaşdırıcı təsiri bir o qədər zəifdir. Fikrimizcə, bu ziddiyyətlərin daxili birliyini və mübarizəsini əks etdirən tamamilə normal bir fenomendir, seçilən funksiyaların səhvliyini göstərmir.

Əhalinin gəlirlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas metodoloji bələdçi tədqiqatçını istehlak və yığım mənbəyi kimi (aktivləri azaltmadan) ev təsərrüfatlarının gəlirlərini və onların faktiki son istehlakını ayırmaq ehtiyacına yönəldən BMT-nin 1993-cü il milli hesablar sistemi olmalıdır. Aktivlərə gəldikdə, MHS burada müstəsna olaraq ailələrin hesablanmış gəlirlərinə öz evlərində yaşayan ev sahiblərinin gəlirlərini təsis edilməmiş kirayə xərcləri kimi istinad edir. Uzunmüddətli malların istehlakı iqtisadi istehsalın sərhədlərinə düşmür və MHS-də bir istehlak prosesi kimi qəbul edilir, yəni gəlir gətirmir (Atkinson A. B., 1977: pp. 590-606).

Milli hesablar sistemi institusional vahidlərin gəlirlərinin faktor və qeyri-faktorlara bölünməsinə təmin edir. Faktor gəlirləri istehsal amilləri ilə təyin olunan gəlirlərdir: əmək xərclərindən gəlir, əmlakdan və kapitaldan gəlir, özünüməşğulluqdan əldə edilən gəlir (əmək və kapitaldan istifadə). Bütün digər gəlirlər amillərdən kənar gəlirlər kimi təsnif edilir. 1993-cü il BMT-nin milli hesablar sistemində gəliri faktor və qeyri-faktori olaraq bölmək əvəzinə, birincil gəlir və cari köçürmələrə ayrılırdı.

Birincil gəlir - iqtisadi subyektlərin əlavə dəyərin ilkin bölüşdürülməsi qaydasında daxilolmaları: əmək haqqı, mənfəət, qarışıq gəlir, əmlak gəliri, istehsal və idxal vergiləri.

Pul formasında cari transfertlər- gəlir və əmlak vergiləri şəklində yenidən bölüşdürülmüş ödənişlər və cari daxilolmalar, sosial ehtiyaclar üçün dövlət büdcəsindən ödənişlər, sığorta haqları, ödənişlər və s.

Pul formasında ilkin gəlirlər və transferlər mövcud gəliri yaradır.

Natura şəklində sosial transfertlər - dövlət qurumlarından və qeyri-kommersiya təşkilatlarından ev təsərrüfatlarının aldığı səhiyyə, təhsil, mədəniyyət sahələrindəki qeyri-bazar xidmətləri.

Birdəfəlik gəlir və sosial transfertlər düzəliş edilmiş bir gəlirdir.

Cəmiyyət üzvlərinin gəliri, fərdlərin maddi, mənəvi və sosial faydalara çıxışını təyin etdiyi üçün rifahın ən vacib göstəricisidir. Nağd gəlirdəki dəyişiklik malların qiymətindəki dəyişiklikdən asılı olaraq əlverişli kimi qiymətləndirilə bilər (Canto V. A., 1965).

Bu səbəbdən nominal və real gəlirləri fərqləndirir.

Nominal gəlir-müəyyən bir müddət ərzində fərdin əldə etdiyi pul miqdarıdır.

Real gəlir, müəyyən bir müddət ərzində əldə edilə bilən müəyyən bir gəlirlə satın alınmış malların miqdarıdır. Real gəlir pul deyil, bir fərdin gəlirinin maddi, obyektiv məzmunudur. İnsanların rifahı real gəlirlər əsasında qiymətləndirilir, çünki nominal gəlirdəki dəyişiklik fərdlərin istehlak qabiliyyətlərində müvafiq dəyişiklik demək deyil. Real gəlir müəyyən sayla ifadə etmək olmaz.

Müasir şəraitdə əhalinin gəlirlərinin qiymətləndirilməsinə diqqət və tələblər artmışdır. Çox vacib bir istiqamət görünür ki, obyektiv hesablama əsasında müqayisə aparmaq üçün əhalinin gəlir göstəricilərindən istifadə olunur: vaxt çərçivəsində - sosial-iqtisadi dəyişikliklərin əhalinin həyatına təsirini qiymətləndirmək; əhalinin fərdi gəlirləri və mülkiyyət qrupları üçün - ölkənin müxtəlif bölgələrində cəmiyyətin iqtisadi fərqlənmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək - onlarda əhalinin səviyyəsi və yaşayış şəraitindəki fərqləri qiymətləndirmək və nəzərə almaq.

Əhalinin gəlirlərini əsaslandırmaq üçün onların strukturunu araşdırmaq lazımdır (Eucken W., 1965).

Əhalinin gəlirlərinin strukturunu öyrənmək üçün müxtəlif xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onların təsnifatından istifadə olunur. Yu.M. Ostapenko, əhalinin gəlirlərini üç qrupa bölməyi təklif edir: iqtisadi təbiətinə görə, iqtisadi məzmununa və istifadə dərəcəsinə görə. İqtisadi mahiyyətinə görə - əmək, qazanılmamış. İqtisadi

məzmununa görə - pul, təbii, məcmu. İstifadə dərəcəsinə görə - ictimai, mövcud, həqiqi.

Əhalinin gəlirlərinin təsnifatına baxılan yanaşmaların ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq müəllif, gəliri kifayət qədər dərindən və hərtərəfli öyrənməyə imkan verən daha ətraflı bir təsnifat hazırlamış və təklif etmişdir.

1. Gəlir əldə etmək formasına görə pul və ya natural ola bilər. Əhalinin pul gəlirləri əmək haqqı, sosial transfertlər, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər, sahibkarlıq fəaliyyəti, şəxsi yardımçı təsərrüfat məhsullarının və digərlərinin — aliment, qonorar, xeyriyyə yardımı şəklində daxilolmalardan yaranır. Gəlirlərin natural forması-təkcə şəxsi köməkçi və ev təsərrüfatından əldə edilən gəlirlər, natural formada sosial yardım (məhsullar, geyimlər, odun və s.) deyil, həm də qeyri-ödəniz böhranı şəraitində barter üzrə aldığı məhsul formasında işçilərə əmək haqqının verilməsi hallarıdır. Bundan başqa, müəssisənin işçisinə qiymətli hədiyyələr və ya firmanın kompensasiya paketinə daxil olan mallar və xidmətlər (nəqliyyatda gediş kartları, hovuzə abonementlər və s.) gəlirlərin təbii forması ola bilər.

2. əmək və qeyri-əmək gəlirləri arasında fərq qoyulmalıdır. Son vaxtlara qədər iqtisadi idarəetmənin əmr-direktiv metodları kontekstində dövlət və kooperativ müəssisə və təşkilatlarında əmək fəaliyyəti nəticəsində qazanılan gəlirlərə istinad etmək adət idi. Rəsmi dövlət kanalları xaricində alınan bütün gəlir növləri qazanılmamış kimi xarakterizə olunurdu. Bu arada məcmu gəlirin əmək və qeyri-əmək gəlirlərinə bölünməsi problemində, xüsusən müxtəlif mülkiyyət formaları və idarəetmə formaları kontekstində çox əlamətdar yeni məqamlar meydana çıxır.

İlk növbədə söhbət sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər və mülkiyyətdən gələn gəlirlər kimi gəlir növlərindən gedir (Feyzullabəyli İ., 1993: s. 174).

Malların istehsalında və əhəliyə xidmətlərin göstərilməsində müstəqil məşğulluqdan ailə büdcəsinə daxil olan gəlirlər, əlbəttə ki, əmək bazasına malikdir və bu səbəbdən əmək gəlirlərinə aiddir. Bu, şəxsi yardımçı təsərrüfatda istehsal edilmiş əmtəə məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlərə də aiddir.

Əmək gəlirləri əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır və investisiya gəlirləri əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli və ya əlaqəli olmaya bilər. Əmək və investisiya fəaliyyəti arasındakı ən məhdud əlaqə, öz vəsaitlərini müəssisələrin yaradılmasına yatıran və eyni zamanda inkişafı və səmərəli işləməsi üçün təşkilati, idarəetmə və digər funksiyaları birbaşa həyata keçirən sahibkarlar üçün xarakterikdir.

Cəmiyyətdə qəbul edilmiş hüquq normalarından, əxlaq normalarından və vətəndaş davranışından yayınmaqla (habelə kənarlaşmaqla) həyata keçirilən mülkiyyətdən, fərdi əməkdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlir, əməkdənkənar gəlirdir (Domar E., 1947: vol. 37).

3. Ümumi gəlirdəki dəyər baxımından gəlirlər əsas və əlavə gəlir mənbəyidir. Əlavə gəlir - əsas vəsait mənbəyinə əlavə olaraq əldə edilən gəlir (natamam iş, miras, qiymətli kağızlardan gəlir və s.). Əsas gəlirin olmaması səbəbindən insanlar əlavə bir gəlir mənbəyinə müraciət edirlər. Əlavə gəlirlərin zəruri olmasının daha bir səbəbi gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi cəhdidir ki, bu da əsas gəlirin azalması zamanı həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi riskini azaltmağa imkan verir.

4. Real malik olunan gəlirin ölçüsündən asılı olaraq: xalis, nominal və real gəlirlər. Xalis gəlir vergilər çıxılmaqla gəlir məbləğidir. Nominal gəlir cari qiymətlərlə hesablanan gəlir məbləğidir. Real gəlirin müəyyənləşdirilməsi üçün müəyyən bir dövrdə istehlak qiymətlərindəki dəyişikliyi əks etdirən deflyator indeksindən istifadə olunur. Bunun üçün nominal gəlir istehlak qiymətləri indeksinə bölünür.

5. Gəlir mənimsəməsinin formalaşma səviyyəsinə görə: müəssisələrin gəlirləri, əhalinin gəlirləri və dövlətin gəlirləri.

6. Daxil olmanın müntəzəmliyinə görə: sistemativ və epizodik.

7. Mobillik dərəcəsinə görə: mobil və hərəkətsiz. Birinci (nağd) gəlirlər bir şəxsin və ya ailənin heç bir məhdudiyyət olmadan istifadə etdiyi resurslardır. Əhalinin dövlət müəssisələrindən, əhaliyə xidmət göstərən qurumlardan aldığı hərəkətsiz (pul

olmayan) daxilolmalar təyin olunmuş bir məqsəd daşıyır. Bu zaman əhali onların istədiyi kimi sərəncam verə bilməz (Cass D., 1965: pp. 233-240).

Hərəkətsiz gəlir iki növə bölünə bilər: görünən və görünməyən. Görünən gəlir, hər alıcı üçün ayrı-ayrılıqda təyin olunduğu üçün hər bir ailə üçün ölçülə bilən məqsədli gəlirdir. Görünməz - bunlar dövlət qurumlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının pulsuz sosial qurumların saxlanması üçün xərcləridir.

8. Təhsil mənbələrinə görə: faktor və qeyri-faktor.

9. Qanuniliyin dərəcəsinə görə gəlirləri qanuni və kölgə gəlirlərinə ayırmaq lazımdır. Qanuni əsaslandırılmış bir forma sahib olan qanuni gəlirlərdən fərqli olaraq, kölgə gəlirləri mənbəyi kimi qeyd edilməmiş və qanunsuz fəaliyyətə malikdir. Kölgə gəliri iki böyük qrupa bölünə bilər. Birincisi, narkotik ticarəti, reketçilik, qaçaqmalçılıq, korrupsiya və s. ilə əlaqəli qanunsuz cinayət mənsəli gəlirlərdir. İkincisi, iqtisadi xarakterli gəlirlərdir: vergi xidmətləri tərəfindən hesaba alınmamış, lakin fəaliyyətlərinə görə cinayət olmayan (lisenziyasız ticarət, yeraltı emalatxanalar və s.) (Berger D., Vavra J., 2014).

Əhalinin gəlirlərinin digər təsnifatları da mövcuddur:

- müəssisələrin istehlak fondundan (əmək haqları, mükafatlar, müəssisələrdəki sosial ödənişlər), dövlət büdcədən kənar fondlardan (pensiya, müavinət, təqaüd, müavinət) və nəhayət, vətəndaşların əmlakından (dividend, faiz, kirayə haqqı, fərdi köməkçi təsərrüfatlardan gələn gəlir) əldə olunan gəlirlər.

- Verginin təsirindən asılı olaraq: ümumi və birdəfəlik. Birdəfəlik gəlirlər vergilər və məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra ki gəlirlərdir və faktiki olaraq əhalinin sərəncamında qalır ki, bu da son istehlaka sərf oluna bilər (Arrow K., Debreu J., 1954: pp. 82-109).

- Gəlir paylama mənbəyinə görə bölünür: əsas və ikinci dərəcəli. İlkin gəlir dövrü sahəsində əsas gəlir mənbəyi olan istehsal və əmək fəaliyyəti sahəsində yaranan gəlirdir. İkinci dərəcəli gəlirlər, ilkin gəlirin yenidən bölüşdürülməsi mexanizmlərinin daxil olması nəticəsində yaranır.

- İstifadə istiqamətləri üzrə: müxtəlif mal və xidmətlərin istehlakına gedən gəlir və yığma gedən gəlir.

- Alınma ehtimalı ilə: daimi və müvəqqəti. M.Friedman daimi gəliri istehlakçının kifayət qədər uzun müddət almağa ümid etdiyi gəlir olaraq təyin edir. Dəyəri fərdin istehlak üfünə, yığılmış kapitalın miqdarına, həmçinin yaşayış yerinə, yaşına, peşəsinə, təhsilinə, irqinə və milliyyətinə bağlıdır (Michael Albert, Robin Hahuel.,1991).

1.2. Dünya ölkələrində əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsinin səciyyələri

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2006 İnsan İnkişafı Hesabatı ilə dünya üzərindəki gəlir bölgüsünün ədalətsizliyi üzə çıxdı. Hesabata görə, ən yoxsul 20 faizlik kəsim dünya gəlirinin yalnız 1,5 faizini alır. Həmçinin, ən yoxsul 40 faizlik hissə ümumi gəlirin yalnız 5 faizini alır. OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələrində yaşayan hər 10 nəfərdən 9-u dünya gəlir bölgüsünün ən yaxşı 20 faizindədir. Digər tərəfdən, Sahra altı Afrika ölkələrində yaşayan hər 2 nəfərdən 1-i ən yoxsul 20 faizlikdə yaşayır. Dünya əhalisinin yüzdə 80-i, ortalama dünya gəliri olan 5533 ABŞ dollarından daha az qazanır və dünyanın ən varlı 500 nəfərinin sərvəti xaric olmaq üzrə illik gəlirləri 100 milyard dolları keçir. Bu rəqəm dünyanın 416 milyon kasıb adamının illik ümumi gəlirinə bərabərdir (Barro R. J., Sala-i-Martin X., 1990).

Inkişaf etməkdə olan ölkələr, bərabərsizliyin az olduğu ölkələrlə müqayisədə yoxsulluğu eyni dərəcədə azaldmaq üçün daha sürətli böyüməyə ya da daha çox vaxta ehtiyac duyurlar. Bu günlərdə kasıblardan yana olan böyümənin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına dair dəlil mövcuddur. Ölkə daxilində gəlir bölgüsü də ölkədən ölkəyə müxtəliflik göstərir. Bərabərsizliyin artdığı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gözə çarpan ümumi bir məsələ, gəlirin ən yüksək kəsində toplanmasıdır.

Qlobal gəlir bərabərsizliyi, gəlirin dünyanın zəngin və yoxsul ölkələri ilə bölgələr arasındakı paylanmasının ədalətsizliyini ortaya qoyan meyardır. Qlobal gəlir bərabərsizliyində ölkələr adambaşına düşən ÜDM-i əsas alaraq aşağı, orta və yüksək gəlir səviyyəsinə sahib olan ölkələr kimi təsnif edilir. 1996-cı ildə 210 ölkədən 63-ü adambaşına 785 dollar və daha az ortalama illik gəlirə sahibdi və aşağı gəlir qrupunda yer alan bu ölkələrin dünya nüfusu içindəki payı yüzdə 56.2 idi. Bu ölkələrin dünya gəlirlərindən əldə etdikləri pay yalnız 5.4-dür digər tərəfdən, dünya əhalisinin yüzdə 15,6'sını təşkil edən yüksək gəlir qrupu ölkələrinin dünya gəlirindəki payı isə yüzdə 80,6 idi. Başqa sözlə aşağı gəlirli ölkələrin adambaşına ortalama illik gəliri 500 dollar, yüksək gəlirli ölkələrin adambaşına ortalama illik gəliri 26 min dollar idi. Dünya Bankı 2003 məlumatlarına görə bu bərabərsizlik davam edir: Yüksək gəlir qrupundakı ölkələrin əhali payı 15,6, gəlirdən əldə etdikləri pay isə 80,7-dir. Dünya əhalisinin yüzdə 85-i dünya gəlirinin yüzdə 19-unu qazanır (Friedman M., 1951: pp. 186-191).

Gəlir bölgüsünü təyin edərkən ən çox istifadə olunan indeks olan Cini əmsalı ümumiyyətlə 1 ilə 0 arasında bir dəyər alır və Lorenz əyrisindən alınır. Mənfi gəlirin olduğu hallarda, əmsal 1-dən yüksək ola bilər. Əmsal 0-a bərabərdirsə, gəlir bölgüsü bütün ev təsərrüfatları və ya fərdlər arasında bərabər paylandığı anlamına gəlir. 1-ə bərabər gəlirin son dərəcə haqsız bölgüsü deməkdir. Yəni, bir nəfər iqtisadiyyatda istehsal olunan bütün gəlirlərə sahib olduğu halda, digər fərdlərin gəliri yoxdur. 0 və ya 1 dəyərini əldə etmək heç vaxt mümkün deyil, lakin Cini əmsalının real həyat məlumatları ilə hesablandığı 0 və ya 1-ə yaxınlıq dərəcəsi müvafiq iqtisadiyyatda gəlir bölgüsü barədə ipucları verə bilər. Bir ölkə üçün 0,2 ilə 0,4 arasında bir dəyər almaq normal sayılır. Cini əmsalını müxtəlif yollarla şərh etmək mümkündür. Məsələn, kainat bütün ölkənin əhalisidirsə, təsadüfən seçilən iki nəfərin gözlənilən gəlirləri arasındakı fərq Cini kimi şərh edilə bilər. Bu vəziyyətdə, məsələn, Cini əmsalı 0.6 və adambaşına düşən orta gəlir 1 milyard olarsa, təsadüfən seçilmiş iki məhsulun gəliri arasındakı fərqin 600 milyon ($1 \text{ Milyard} * 60\% = 600 \text{ Milyon}$) olması gözlənilir. Gini indeksinin digər metodlardan üstün olmasının iki səbəbi var. Əvvəlcə

Cini indeksini hesablamaq bütün dəyərlərin müsbət olması lazım deyil. İkincisi, Cini indeksi nəzəri əsaslara əsaslanır (Friedman M., 1982: pp. 98-118).

Qlobal gəlir bərabərsizliyi, Cini əmsalının ən alt və ən üst gəlir dilimləri arasındakı bərabərsizlik baxımından ələ alınabilir. Cini əmsalı bütün əhali üçün orta gəlir bərabərsizliyini verərkən, alt və üst dilimlər arasında fəri və gəlir uçurumunun ölçüsünü göstərir. Cini əmsalı orta gəlirdən hər iki istiqamətdə uzağda olan gəlirlər arasındakı transferlərə daha az həssas olduğu üçün Cini əmsalı ilə tam görünməyən bərabərsizliklər alt / üst dilimlər arasındakı fərq ilə görülə bilər. Ən yoxsul və ən zəngin yüzdə 20-lik dilimlər arasında, Qərbi və Şimali Avropa ölkələrindəki 4 qat yaxınlığında bir fərq görülərkən, İngiltərədə 7.2, Avstraliyada 7, ABŞ-da 8,5 qat fərq var. Sosial dövlət təcrübələrinin güclü olduğu kontinental Avropa ölkələrində zəngin-kasıb qayçısı (ən alt-ən üst) daralarkən, neo-liberal iqtisadi siyasətlərin təsirli olduğu Anglo-Sakson ölkələrində bu fərq artır. Zəngin-kasıb fərq Türkiyədə 8.1, Argentinada 18,2 dəfə, Braziliyada 32 dəfə çatır. Araşdırmalar, İngiltərə və ABŞ-da alt və üst gəlir qrupları arasında gəlir fərqi gedərək böyüdüyünü göstərir (Kaldor N., 1941: pp. 549-552).

Ölkələr arasında gəlir bərabərsizliyi 200 ildir mövcud olsa da 1980-ci illərdən bəri ciddi dərəcədə artmışdır. Üstəlik, inkişaf etmiş və az inkişaf etmiş ölkələr arasındakı gəlir bərabərsizliyində düzəlmə də görünür. Məhdudiyətlərin aradan qaldırılması ilə bütün xaricə açılış inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrin həssas daxili dinamikasını dağıdıcı qüvvələrin təsirinə məruz qoymuşdur.

Bir ölkədə gəlir bölgüsündə bərabərsizlik həm də bu ölkənin iqtisadiyyatının nə qədər kövrək olması ilə əlaqədardır. Bu vəziyyəti bu ölkələrdə tez-tez baş verən inflyasiya böhranları və güc dəyişikliyi ilə əlaqələndirmək mümkündür. Eyni zamanda, gəlirlərin bölüşdürülməsi birbaşa dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul və maliyyə siyasətləri ilə təmin edilir. Başqa sözlə, dövlət vergi, büdcə, xərc və pul siyasəti ilə gəlir bölgüsündə qanunsuzluğu aradan qaldırmağa çalışır. Gəlir bölgüsü haqsızlığı dünya problemidir. Ölkələrin hökumətləri tərəfindən irəli sürülən yenidən

bölüşdürmə siyasəti ilə dövlətin iqtisadiyyata və hətta iqtisadiyyata müdaxiləsi artdı. Bu vəziyyət bazar iqtisadiyyatında bəzi geri dönməz nəticələrə səbəb oldu (Friedman M., 1964: pp. 759-760).

Son 30 ili nəzərdən keçirərkən dünya gəlirlərindən ən yüksək payı alan 20% -lik kəmin payı 70% -dən 85% -ə qədər artarkən, ən aşağı pay alan 20% əhalinin payı 23% -dən 1,4% -ə enmişdir. Dünyadakı yoxsulluq nisbətlərinə baxsaq; gündə 1 dollardan aşağı yaşayanlar 1987-ci ildə 28,3% -dən 1998-ci ildə 24% -ə qədər, 2 dollardan az gəlirlə yaşayan sakinlər 1987-ci ildə 61%-dən 1998-ci ildə 56% -ə düşdü. Bu rəqəmlərə Cənubi Sahara Afrika, Şərqi Avropa və Orta Asiya daxil deyil. Gündə 2 dolların altında yaşayan 2.8 milyard insandan 1.9 milyardı, başqa biri sözlə, dünyanın yoxsullarının 59% -i yeni inkişaf etməkdə olan bazarlarda, yəni G20 ölkələrində yaşayır. Körpə ölümü, ömür müddəti və yoxsulluğun mübarizədə əldə edilən nəticələrə baxmayaraq son 30 ildə, 40-dan çox inkişaf etməmiş ölkədə yaşayan 400 milyon insanda gəlirdə mənfi və ya sıfıra yaxın artım olduğu qeyd edildi. İnkişafa baxmayaraq, mütləq yoxsulluq artmaqdadır. Dünya Bankının “Minilliyin İnkişaf Məqsədləri” nə əsasən, aşağı və orta gəlirli ölkələrdə yaşayan insanların sayını 1990-cı ildəki 28,3% -dən 2015-ci ildə 14,2% -ə endirilməsi hədəflənir (Friedman M., 1968: pp. 1-17).

Müxtəlif tədqiqatçılar, məsələn, Milanoviç, dünya tərəfindən Zəngin və kasıb arasındakı bərabərsizlik təhlil edilmiş və nəticələr əldə edilmişdir:

- 1993-cü ildə ən kasıb 10% qrup, ən varlı 10% qrupun ümumi gəlirlərinin 1,6% -nə sahib idi.
- Dünyanın ən varlı 1% qrupu, 57% kasıb qrup qədər qazandı.
- ABŞ-in ən zəngin 10% qrupu (Təxminən 25 milyon nəfər) dünyanın 43% yoxsul qrupunun gəlirlərində daha çox gəlir sahibdir.
- Dünya əhalisinin 25% -li qrupu bütün gəlirlərin 25% -ni qazanır.

Bazar iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi (Karasek R., Theorell T., 1990).

Azərbaycanda yaradılan müasir vergi sistemi, iqtisadiyyatın keçid vəziyyətinə uyğun olmalı, subyektlər və onların mənafeləri arasında, ilk növbədə, dövlət vəsaiti almaqda maraqlı olan insanlarla münasibətləri əks etdirməli və bu istiqamətdə formalaşdırmalıdır. Vergi qanunvericiliyi indi sürətli inkişaf mərhələsindən keçir və müstəqil bir sənayeyə çevrilir. Bu şərtlərdə, əvvəllər heç olmadığı kimi, vergi qanunvericiliyinin əsas kateqoriyalarının və təsisatlarının inkişafı və bunların anlaşılması tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, fiziki şəxslərin vergi hüquqi şəxsiyyəti problemi xüsusi diqqətə layiqdir, çünki müasir şəraitdə vergi hüquqi münasibətlərinin fəal iştirakçılarına çevrilmişdir. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fiziki şəxslərin vergi yükünün artması və nəticədə - vergi hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquqlarının qorunmasında aktivləşmələri ilə əlaqədardır. Bir şəxsin vergi ödəyicisi kimi hüquqi statusu dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bununla birlikdə, hazırda fiziki şəxsin hansı yaşda vergi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola biləcəyi və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hansı yaşda cavabdeh olması lazım olduğu və buna görə ortaya çıxan hüquqlarını müstəqil olaraq müdafiə edə biləcəyi məsələsi həll edilməmişdir. Başqa sözlə, bir şəxsin vergi hüquqi şəxsiyyəti məsələsi hələ nə elmi, nə də praktik olaraq həll olunmamışdır. Bir şəxsin vergi şəxsiyyəti onun fəaliyyət qabiliyyəti və hüquq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Qanuni nəzəriyyəçilər tərəfindən verilmiş hüquq qabiliyyətinin tərifini parafrəzləşdirmək üçün bir şəxsin vergi hüquq qabiliyyətinin həmin subyektin dövlət tərəfindən tanınan vergi hüquqları və öhdəliklərinə sahib olma qabiliyyəti olduğu iddia edilə bilər. İnsanın dünyaya gəldiyi andan qanuni mülkiyyət üçün ümumi, mücərrəd şərt olduğu andan bəri meydana gəlir. Bir şəxsin vergi hüquq qabiliyyəti, əsasən vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi öhdəlikləri ilə xarakterizə olunur.

Gəlir bölgüsündə əhəmiyyətli bərabərsizliklər sosial cəhətdən təhlükəli və qeyri-kafi müasir istehsal prosesidir. Əhalinin ödəmə qabiliyyəti yüksək məcmu tələbi təmin edərək iqtisadi artım üçün vacib şərtidir. Eyni zamanda, post-sənaye, biliyə əsaslanan bir cəmiyyətdə istehsal üçün lazımlı ixtisaslı işçi qüvvəsinin çoxalması

üçün həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksək standartlarının qorunması zəruridir. Bu gün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr insanların müəyyən bir rifah standartına sahib olma hüququnu tanıyırlar. Bərabərsizlik və yoxsulluğun aradan qaldırılması vasitəsi ilk növbədə dövlətin gəlir siyasətidir. Əsas gəlir və inkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatında bölüşdürülməsi ən ümumiləşdirilmiş formada iki ən vacib dəyər göstəricisində - milli gəlir və əhalinin pul gəlirlərinin həcmində təqdim olunur. Bu iki göstərici arasındakı ən vacib fərqlər fərqli mənalara ilə əlaqələndirilir (Friedman M., 1977: pp. 451-472).

Qərbi iqtisadi nəzəriyyəsinə görə milli gəlir, pul nəzarəti nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif istehsal amillərinin məhsulu kimi şərh olunan pul gəlirlərinin bütün həcmi əks etdirmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, milli gəlir iqtisadiyyatda sırf bölüşdürmə proseslərinin nəticəsi hesab edilən gəlirləri əhatə etmir. Bu daxil olmayan əsas gəlirlər bunlardır pensiya, müavinət, təqaüd və s kimi sosial təminat gəliri və dövlət qiymətli kağızlarına faiz kimi sosial transfer gəliri.

Əmək haqqının təşkili üzrə dünya təcrübəsi üç əsas modeli ayırd edir - Amerika, Yapon və Qərbi Avropa. Xarici praktikada fərdi və kollektiv əmək haqqı və əmək təşviq sistemlərindən geniş istifadə olunur. Sosial və bazar siyasətinin aləti kimi minimum əmək haqqı bir çox Avropa ölkəsində möhkəm təsbit edilmişdir. Dövlət onun köməyi ilə az maaş alan işçilər kateqoriyası üçün yaşayış minimumu təmin etməyə və yoxsulluq səviyyəsini və dövlət büdcəsindən sosial ödəmələrin miqdarını azaltmağa çalışır. 27 AB ölkəsindən 20-də minimum səviyyə əmək haqqı dövlət tərəfindən təyin edilir. Almaniya bu dövlət tənzimləmə alətinin olmadığı kiçik bir Avropa ölkəsinə aiddir. Almaniya, eləcə də Avstriya, Danimarkada, Finlandiyada, İsveç, İtaliya, minimum əmək haqqının təyin edilməsi tarif tərəfdaşlarının haqqıdır - yəni işəgötürənlər və həmkarlar ittifaqları nümayəndələri. Burada, bu halda minimum əmək haqqı nisbətləri təyin olunur, kollektiv və ya Almaniya deyildiyi kimi tarif, müqavilələr əsasında. Bəzi hallarda, kollektiv müqavilədə nəzərdə tutulmuş minimum əmək haqqı yaşayış minimumu təmin edir.

Ancaq müəyyən bir sənayedə bir müqavilənin ümumiyyətlə bağlanmadığı və ya olduqca aşağı bir minimum əmək haqqını təyin etdiyi bir vəziyyət də mümkündür. Almaniyada tarif muxtariyyəti olan digər Avropa ölkələri ilə müqayisədə kollektiv müqavilələr nisbətən az sayda işçini əhatə edir. Almaniyada pensiya sığortası sosial təminatın onurğa sütunudur. Bütün işçilər və fəaliyyət göstərənlər sosial sığorta hüququna malikdirlər. Fiziki şəxslər və yüksək gəlirli şəxslər könüllü sosial təminat müqaviləsi bağlayırlar. Pensiya töhfələri bunlardır: Almaniyada ümumi əmək haqqının yüzdə 19,2. Rusiyada ümumi əmək haqqının yüzdə 29-u. Sığortalı şəxs öldükdən sonra ailəsi təqaüd alır. Pensiya hesablamaq üçün əsas şey gözləmə müddəti, yəni ödəməli olduğunuz minimum müddətdir pensiya fonduna töhfə (Globalization, Growth and Poverty: 2002). Kişilərə 65 yaşdan (qocalıqdan), 60 yaşdan olan qadınlara 2 il əvvəl pensiya verilir. Almaniyada pensiya sığortasının prinsipləri: - əmək haqlarına və sığorta haqlarının miqdarına diqqət; - yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi; - bir təqaüdçünün iqtisadi həyatda iştirakı. 2014-cü ildən bu yana Almaniyada bir ailəyə dəstək və tərbiyə sistemi mövcuddur, bunun sayəsində iki uşaq üçün aylıq müavinət 700 avro, üç uşaq üçün uşaq başına 380-400 avro ödənilir. Birinci il ərzində ana müavinət alır, bu da doğuşdan əvvəl son bir ildəki maaşının 67% -ni təşkil edir. Əgər o vaxt qadın işləmirdisə, uşaq müavinəti aylıq 300 avro məbləğində ödənilir. Həm analar, həm də atalar uşaq dəstəyi ala bilərlər. Ödənişli valideyn məzuniyyəti 3 ildir. Bundan sonra başqa bir müavinət ödənilir: "körpə pulu" deyilən 18 yaşınadək uşaqlar üçün aylıq 180 avro (Hohler G., 1989). Uşaqlı valideynlər üçün vergisiz gəlir 2500 DM-dir. Uşaq doğulduqdan sonra ilk altı ayda 350 avro ödənilir, sonra valideynlərin gəlirlərindən asılı olaraq məbləğ dəyişir. Valideyn müəyyən halda işdən çıxarılkən tərbiyə üçün 3 il çəkə bilər müavinət verilir. Yoxsulluq müavinəti özlərinə kömək edə bilməyən və heç bir yardım ala bilməyən insanlara verilir.

Gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsi proseslərinin dövlət tənzimlənməsini yaxşılaşdırmaq üçün bu sahədəki bütün düzəlişlər sistemli bir

yanaşmaya əsaslanmalıdır. Bir tərəfdən, əhalinin gəlirlərinin dinamikası və əmək haqları, onların əsas payı kimi makroiqtisadi göstəricilər sisteminə üzvi şəkildə inteqrasiya olunduğunu, digər tərəfdən, əmək qiyməti kimi yenidən istehsalın təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulduğunu düşünür. Mövcud sosial-iqtisadi vəziyyət və əmək bazarındakı tələb və təklifin təsiri nəzərə alınmaqla bir işçinin və ailəsinin müdafiyyəsinə əsaslanır. Yeni inteqrasiya edilmiş gəlir siyasətinin əsas elementi dövlətin və onun orqanlarının bütün əmək qabiliyyətli insanların kifayət qədər gəlir əldə etməsi üçün hərtərəfli imkanlar yaratmaq istiqamətindəki güclü fəaliyyətidir. Bunun əsas komponentləri keyfiyyətli təhsil, səhiyyə xidməti və yaxşı işləyən əmək bazarı olan iqtisadi cəhətdən etibarlı və sosial cəhətdən ədalətli əmək haqlarına əsaslanmalıdır (Friedman M., 1961: pp. 259-264).

Amerikalı iqtisadçı M. Lorenzin adını daşıyan gəlir bölgüsü əyrisi quraraq ailələr arasında gəlir bölgüsündə bərabərsizlik dərəcəsini daha aydın qiymətləndirmək mümkündür. Qrafikdə absissa müəyyən bir gəlir səviyyəsi olan ailələrin məcmu hissəsini, ordinat isə ən azından başlayaraq ailələrin ən dezavantajlı hissəsinə düşən ümumi gəlirin məcmu hissəsini təmsil edir. Lorentz əyrisi mütləq bərabərlik xəttindən nə qədər çox kənara çıxsa, cəmiyyətdə daha az bərabər paylanır. OE bisektoru ilə Lorenz əyrisi arasındakı seqment sahəsinin OAE üçbucağının sahəsinə nisbəti, İtalyan iqtisadçısı və statistikisti C. Gininin adını daşıyan Cini əmsalı adlanır. Katsayısı 0 olarsa, Lorentz əyrisi OE düz xətti ilə üst-üstə düşür və cəmiyyətdəki gəlirlər tamamilə bərabər paylanır. 1 əmsal dəyəri ilə, Lorentz əyrisi, gəlir paylanmasında mütləq bərabərsizliyi göstərən OAU üçbucağının ayaqları ilə təmsil olunacaqdır (Lucas R. E., 1938: pp. 3-42).

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi sistemində gəlirlərin sosial ədalətli bölgüsü əsas yer tutur. Bazar cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin etmir, əksinə, əhalinin sosial fərqliliyinin dərinləşməsinə kömək edir, varlıqlarla kasıblar arasındakı uçurumu artırır və dövlət gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini öz üzərinə götürür. Əhalinin gəlirlərinin

tənzimlənməsində birinci dərəcəli vəzifə gəlir əldə etmə proseslərinə (onların həcmi, quruluşu, dinamikası, gəlir mənbələri), istifadə istiqamətlərinə, alıcılıq qabiliyyətinə və gəlirlərin müxtəlif qruplar arasında bölüşdürülməsinə təsir göstərmək üçün tədbirlər hazırlamaqdır. Sosial yardım dedikdə, gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı olan əhalinin həssas qruplarına sosial müavinət və xidmətlər verilməsidir. Sosial yardım minimum zəmanətli gəlir təmin etməlidir. Sosial yardımın maliyyələşdirilməsi həm dövlət büdcəsi (məcburi komponent) hesabına, həm də xeyriyyəçi təşkilatlardan gələn vəsait (əlavə komponent) hesabına həyata keçirilir (Hayek F., 1975: pp. 433-442).

Dövlətin sosial sahədəki fəaliyyətləri, ilk növbədə, əhalinin həyatının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun qarşısının alınması, cəmiyyətdə sosial ədalətsizlik və sosial gərginliyin təzahürlərinin qarşısının alınması üçün əsas olaraq real pul gəlirlərinin artımının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. İstər ailələrin ümumi gəlirlərində, istərsə də büdcə gəlirlərində vacib olan, əsas gəlir olan əmək haqqının artımının təmin edilməsinə dövlət tərəfindən ən çox diqqət yetirilir. Dövlət üçün xüsusi qayğı mövzusu pensiya təminatı səviyyəsinin ardıcıl artmasıdır. Təqaüd və müavinət ödənişlərinin maliyyələşdirilməsi tam və vaxtında həyata keçirilir.

Son illərdə Azərbaycanda pensiya sisteminin yaxşılaşdırılması, maddi cəhətdən möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir: sosial sığorta haqları ödəyicilərinin fərdi qeydiyyatı görünür; fərdi sahibkarlar icbari pensiya sığortası sistemində daxil edilir. Ölkəmizdə uşaqlı ailələr üçün geniş bir maddi dəstək sistemi mövcuddur: uşağın doğulması və böyüdülməsi ilə əlaqədar müavinətlər, iki yaşınadək uşaqlar üçün pulsuz yeməklərin verilməsi, güzəştli mənzil krediti və maddi yardım mənzil tikintisi üçün kreditlərin qaytarılması və s. Əmək haqlarında daha da artım iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, ilk növbədə müəssisələrin göstəriciləri ilə təmin ediləcəkdir. Fəaliyyətlərində vurğu səmərəliliyin artırılmasına, rəqabətə davamlı, yenilikçi məhsulların buraxılmasına, gəlirli tərəfdaşlıqların tapılmasına, ənənəvi olaraq qorunub saxlanılmasına və yeni satış bazarlarının fəth edilməsinə yönəldilməlidir (Kuznets S., 1969). Nəticə: Beləliklə, bazar münasibətlərinin inkişafı

kontekstində əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi sistemində gəlirlərin sosial ədalətli bölgüsü mərkəzi yer tutur. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsində birinci dərəcəli vəzifə gəlir gətirmə proseslərinə təsir edəcək tədbirlər hazırlamaqdır. Dövlət sosial yardım göstərir - gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı olan əhalinin həssas qruplarına sosial müavinət və xidmətlər göstərir. Sosial yardım minimum zəmanətli gəlir təmin etməlidir.

Muzdla işləyən əhalinin istehsal amili (əmək) sahiblərinin mükafatlandırılması qaydasında aldığı fondlar bu qrup əhalinin gəlirlərinin, əmək haqlarının, müəssisələrdə, kooperativlərdə əmək haqqı kimi gəlirlərin həlledici hissəsini təşkil edir. və s., öz iqtisadiyyatından gələn gəlir və s. Əmək faktoru ödənişinin gələcək inkişaf tendensiyalarının təhlili göstərir ki, bu gəlir növü uzunmüddətli dövrdə pul gəlirlərinin ümumi həcmnin formalaşmasında aparıcı rolunu qoruyacaqdır. Dövlət yardımı proqramları çərçivəsində ödənişlər əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, bu mənbələr hesabına pensiyalar, müvəqqəti əlil vətəndaşların saxlanması həyata keçirilir, müxtəlif növ müavinətlər ödənilir (uşaq baxımı, tibbi xidmət, aztəminatlılar üçün) uşaqlar üçün ailələr; işsizlik müavinətləri). Əhalinin gəlirlərindəki köçürmə ödənişləri və əmək haqlarının payının nisbəti fərdin iqtisadi davranışının və onun əmək motivasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ümumi gəlir məbləğinin formalaşmasında əmək haqqının dominant rolu ilə sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər formalaşır (Gloumont R., 2000). Dövlət yardım proqramları çərçivəsində ödənişlərin rolunun artması, istehsalat fəaliyyətinə passiv münasibət, tez-tez asılılıq psixologiyası formalaşır. Əhalinin maliyyə və kredit sistemi ilə əldə etdiyi pul gəlirləri aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

- dövlət sığortası üçün ödənişlər;

- fərdi mənzil tikintisi üçün bank kreditləri, gənc ailələrin iqtisadi istehlakı, istehlakçılar birliyinin üzvləri (məsələn, bağ tikintisi üçün);

-ilin sonunda yığılmış əmanət banklarındakı əmanətlərin faizləri; səhmlərin, istiqrazların, uduşların və geri alınma dəyərinin artmasından əldə edilən gəlir; kreditlər üzrə;

-lotereya uduşları;

-malların kreditlə alınması nəticəsində yaranan müvəqqəti sərbəst vəsaitlər; müxtəlif növ təzminat ödənişləri (xəsarət, zərər və s.).

Digər pul daxilolmalarına əhalinin komissiya və alış-veriş mağazaları vasitəsilə əşyaların satışından əldə etdiyi gəlirlər və s. Əhalinin nominal gəlirləri, artıq qeyd olunduğu kimi, əhalinin xalis gəlirlərindən əlavə məcburi ödənişləri də əhatə edir. Əhali maliyyə sistemi vasitəsilə müxtəlif növ vergi və rüsumlar şəklində məcburi ödənişlər edir (Heilbroner R., 1970). Vergi ödənişləri və yığımlarının formalaşması yolu ilə dövlət, pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi, aztəminatlı vətəndaşlara yardım göstərilməsi yolu ilə sosial siyasətin formalaşması üçün öz resurslarının bir hissəsini təşkil etmək hüququnu həyata keçirir. Aşağı gəlirli vətəndaşların maraqlarını qorumaq və rifah səviyyəsinin bu spesifik şərtlərdə icazə verilən maksimumdan aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün dövlət vergisiz gəlirlərdə minimum həddi təyin edir. Eyni zamanda, yüksək gəlirlər üçün getdikcə daha yüksək vergi dərəcələri təyin olunur. Gəlir mənbələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, əhalinin pul gəlirlərinin əsas komponentləri əmək haqqı, sahibkarlıq fəaliyyətindən və əmlakdan əldə olunan gəlir, habelə sosial transfertlərdir. Nəticə: Gəlir mənbələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, əhalinin pul gəlirlərinin əsas komponentləri əmək haqqı, iş və əmlak gəlirləri, habelə sosial transfertlərdir. Bunların vacib olması isə onunla şərtlənir ki, əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edən bu faktorlar çox mühüm sistemin hissələri qismində fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, formalaşan gəlirin bir çox aspektləri bir-biri ilə əlaqəli olan amillərdən ibarətdir və bu amillər biri digəri üçün əsas yaradır və fundament formalaşdırır. Əmək haqqı vacib komponent olaraq bir çox digər gəlir mənbələrinin əsasında dura biləcək qədər prioritetli rola malik olan əlamətdir ki, bu da öz növbəsində başqa maliyyə prosedurlarında iştirak edərək əsas yaradacaq faktorların

yanmasında iştirak edir. Əmək haqqı və ya əmək haqqı dərəcələri əmək gəliridir və əhalinin əsas gəlir mənbəyidir. Digər istehsal amillərinin istifadəsindən əldə olunan gəlir faiz, mənfəət və kirayə kimi ifadə olunur (Hicks J., 1939: pp. 696-712).

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASI

2.1. Bazar iqtisadiyyatında əhali gəlirlərinin formalaşması və tənzimlənməsi

Yaşayış səviyyəsinin ən vacib ümumiləşdirici göstəricilərindən biri əhalinin gəlirləridir. Statistika əhalinin ümumi gəlirinin formalaşmasının ümumi xüsusiyyətlərini, bu gəlirlərin quruluşunu və əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında bölgüsünü araşdırır. İnsanların rifah səviyyəsi, ilk növbədə, əldə etdikləri gəlir ilə xarakterizə olunur. Gəlir, bir şəxsin vergilər çıxılmaqla, müəyyən bir müddət və zaman (həftə, ay, il) üçün aldığı ümumi vəsait miqdarını xarakterizə edir. Gəlirlər bəzən vergiyə tabedir. Bu halda, dərəcələri ixtiyari dəyişdirilə bilməyən vergi və ödəniş şəklində müvafiq büdcələrə gedir. Vergilərin tərkibi və dərəcələri, hesablanması qaydası və büdcəyə vergilər qanunla müəyyən edilir (Лерохов Ф.Т., 1999: стр. 45).

Bu günə qədər iqtisadçılar arasında istehsal amillərinin nəzəriyyəsi qurulmuşdur ki, buna görə istehsalda istifadə olunan amillərin hər biri məhsuldardır, çünki bu amillərin yalnız məlum nisbətlərdə birləşməsi istehsalın həyata keçirilməsinə imkan verir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, istehsal amillərinin hər biri gəlirlərin yaradılmasında iştirak edir. Gəlirlər yalnız bazar iqtisadiyyatının hər bir iştirakçısının son fəaliyyət nöqtəsi kimi deyil, həm də sosial ehtiyacların ödənilməsi mənbəyi, əlillərin və yoxsulların genişləndirilmiş təkrar istehsalının və sosial müdafiəsinin əsası kimi qəbul edilir. Amillər nəzəriyyəsinə görə əsas istehsal amilləri bunlardır:

- bütün təbii sərvətlər (meşələr, faydalı qazıntı yataqları, su ehtiyatları) daxil olmaqla torpaq;
- kapital və ya investisiya mənbələri (istehsal vasitələri, nəqliyyat vasitələri və ev şəbəkəsi);

- əmək, yəni mal və xidmət istehsalında istifadə olunan insanların bütün zehni və fiziki qabiliyyətləri;
- sahibkarlıq qabiliyyəti.

Nəzəriyyəyə uyğun olaraq göstərilən amillərin hər biri üçün gəlir, bu məhsulun satışdan sonra müəssisənin (firmanın) əldə etdiyi gəlirə bu amilin marjinal töhfəsinə bərabərdir (Очерки экономической политики посткоммунистической России 1991-1997. М., 1998). Gəlirlərin belə bir bölgüsü həm işçilər, həm də əmlak mənbələri sahibləri üçün ədalətli sayılacaqdır. Ancaq əslində gəlirin yalnız marjinal məhsuldarlıq nəzəriyyəsinə əsaslanan bölgüsü, ilk növbədə məhsuldar resursların bölüşdürülməsindəki bərabərsizlik səbəbindən nəzərə çarpan bərabərsizliyə səbəb olur.

Nəticə etibarilə, müasir demokratik bir cəmiyyətin bu bərabərsizlikləri azaltmaq üçün hökumət gəlir siyasətlərinə ehtiyacı var. Bazardakı mükəmməl rəqabətə görə gəlirin ölçüsü (əmək haqqı dərəcələri daxil olmaqla) çox vaxt istehsal amillərinin məhsula töhfəsini əks etdirmir. Gəlir amillərin hər biri üçün gəliri nə təşkil etdiyini daha ətraflı təhlil edək.

Nominal gəlir vergitutma və qiymət dəyişikliklərindən asılı olmayaraq pul gəlirlərinin səviyyəsini ifadə edir. Real gəlir pərakəndə satış qiymətləri və tariflərindəki dəyişikliklər, eləcə də vergilərin və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsinin dəyəri nəzərə alınmaqla gəlir kimi ifadə olunur. Həqiqi gəliri müəyyən etmək üçün büdcəyə vergi və digər ödənişlər bütün gəlirin ümumi məbləğindən çıxılır. Əhalinin istehlak etdiyi və qismən yığdığı malların dəyərində bərabər qalan qalıq, göstərilən dövrdə əhalinin faktiki istifadə edilmiş gəlirlərinin fondunu təşkil edir (Якобсон Л., 2006: стр. 8).

Əmək haqqı, işçilərin şəxsi istehlakına sərf olunan əməyin miqdarı və keyfiyyətinə uyğun olaraq daxil olan pul şəklində ifadə olunan məcmu ictimai məhsulun bir hissəsidir. Hər hansı bir malın qiymətinə torpaq da daxil olmaqla təbii ehtiyatların dəyəri daxildir. Bu istehsal amilinin gətirdiyi mənfəət renta və ya iqtisadi

renta adlanır. Geniş mənada iqtisadi renta, miqdarı qətiliklə məhdudlaşdırılmış torpaq və digər təbii sərvətlərin istifadəsi üçün ödənilən qiymətdir.

Kapitaldan gələn gəlir iqtisadi nəzəriyyənin faiz dediyi şeydir. Praktikada bir neçə formada görünür. Kapital pul şəklindədirsə, fond təminatçıları kredit faizi şəklində gəlir əldə edirlər. Kapital maddiləşdirilmiş formada təmin edilirsə, sahibkarlıq subyektlərindən sahibləri əmlak gəliri şəklində, şirkətlər isə şirkət mənfəəti şəklində gəlir əldə edirlər. Faiz dərəcəsi təyin edilərkən, inflyasiyadan təmizlənmiş real və nominal dərəcə arasındakı uyğunsuzluq nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmadıqda isə bir sıra problemlər yaranır, hansılar ki gələcəkdə hesablanma zamanı qeyri-stabil nəticəyə çıxara bilər. Həqiqi dərəcə, gözlənilən inflyasiya səviyyəsini çıxartdıqda nominal faiz dərəcəsidir (Соловьев А.П., 2000: стр. 145). Xüsusilə, real nisbət investisiya qərarları üçün mərkəzdir. Faiz dərəcəsi, mövcud olan pulu ən məhsuldar və bu səbəbdən əsasən gəlirli olacağı sahələr arasında bölüşdürür. Sahibkarlıq gəliri sahibkarların risk, yenilik, əməyin təşkili və istehsal üçün əldə etdikləri sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan mənfəət payıdır. Sahibkarlıq gəliri, bir tərəfdən göstərilən təşəbbüskarlıq qabiliyyətləri üçün mükafatdır, digər tərəfdən, bu, müəssisənin mənfəətinin son bölüşdürülməsinin nəticəsidir. Sahibkarlıq gəliri sabit bir məbləğ deyil, sahibkarın necə iş gördüyünə görə müəyyən edilir. Gəlir puldur, qanuni və mütəmadi olaraq bazar münasibətləri iştirakçılarının (subyektlərinin) sərəncamına daxil olur.

Ümumiyyətlə qeyd olunur:

- bir qayda olaraq gəlir pulla təmsil olunur;
- mütəmadi olaraq daxil olur;

Buradan belə çıxır ki, gəlir bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin qanuni icazə verilən fəaliyyətinin pul vahidlərindəki nəticələrin qiymətləndirilməsidir (Винокурова М. А., Горелова Н.А. 2004: стр. 500).

Gəlirlər mənbələri, metodları, qanunauyğunluğu və qəbulu qaydaları ilə seçilir. Gəlir mənbəyi həm istehsal amillərinə sahib olmaq, həm də istifadə edilə bilər; bunlar

bir hökumət, bir firma və ya bir şəxs tərəfindən əldə edilə bilər; nağdsız və ya nağd formada fəaliyyət göstərmək; həm bir dəfə, həm də müntəzəm olaraq edin.

Beləliklə, gəlirlər iqtisadiyyatda xüsusi bir dövriyyəni yerinə yetirir: ailəyə daxil olan istehsal amilləri (əmək, torpaq, kapital, sahibkarlıq fəaliyyəti) müqabilində daxil olmaq, mal və xidmətlər yaradan və təklif edən istehsalçıların gəlirlərinə çevrilir. ailə. Vəsaitlərin payı əmanət (ev təsərrüfatları) və əmanət (müəssisə) şəklində saxlanılır. Dövlət də gəlir hissəsini vergi şəklində alacaq. İqtisadi cəhətdən zəif və yoxsullara dəstək olmaq üçün istifadə etdiyi vəsaitlər, bütövlükdə iqtisadiyyatın işləməsi üçün daha yaxşı şərait yaradır (Яроцкий В., 1895).

Bu gün iqtisadi nəzəriyyə gəlirlərin əmələ gələn istehsal amillərinə uyğun olaraq formalaşmasını araşdırır: torpaq, kapital, sahibkarlıq, əmək. Əmək istehsal amili kimi sahibinə gəlirlərini əmək haqqı şəklində, sahibkarlıq fəaliyyətini mənfəət şəklində kapital, faiz şəklində kapital və torpaq kirayə formasında gətirir.

Gəlirlərin funksional bölgüsündə istehsal amillərindən istifadə haqqının aspekti xarakterik hesab olunur. Buna əsasən, ümumi gəlirin hansı hissələrinin hər bir fərdi ailənin sərəncamında olduğunu söyləyə bilərik, bu səbəbdən gəlirin fərdi bölgüsü barədə danışmağa icazə verilir. Fərdi, fərdi olaraq götürülmüş bir ev üçün, müəyyən bir müddət ərzində tələbini ödəmək üçün sahib olduğu məbləğ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəla, gəlirlər əldə olunma mənbəyinin əhəmiyyətinə görə təsnif edilə bilər: əsas və əlavə gəlir.

Bazar iqtisadiyyatında gəlirin əhəmiyyətli bir hissəsi əmək mənşəlidir. Bunlar işçilərin və muzzdlu əməkdə olan digər şəxslərin gəlirləridir (Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д., 1999). Bununla birlikdə, menecerlərdən və brokerlərdən başqa sahibkarların gəlirləri də böyük ölçüdə əmək əsaslıdır. Buna baxmayaraq, bu komponenti kompleks gəlirlərində nəzəri səviyyədə təcrid etmək çox çətindir və praktik olaraq heç mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, onların gəlirləri yalnız əmək səylərinin səviyyəsi ilə deyil, həm də uğurlar, risk etmək qabiliyyəti, istehsal, xidmət sahəsindəki bazar

dalğalanmalarını təhlil etmək, proqnozlaşdırmaq kimi zəif proqnozlaşdırılan amillərlə formalaşır. birja ticarəti.

Əlavə olaraq nəzərə alınmalıdır ki, sadalanan təsərrüfat subyektlərinin əmək fəaliyyətinin nəticələri onların tanınmasını istehsal prosesindən əvvəl deyil, yalnız bazarda bir məhsul və ya xidmətin satışı nəticəsində əldə edir, yəni sosial faydası tanındıqdan sonra. Nəticə etibarlı ilə gəlirin bazar bölgüsü digər şərtlərlə bərabər şərtlərdə və işə görə bölgü elementlərini əhatə edir (A. С. Булатова.,1999: стр. 520).

Hər növ iqtisadiyyatda ən vacib və kütləvi gəlir növlərindən biri əmək haqqıdır. Bazar qiymətləri anlayışında əmək haqları inkişaf etmiş ölkələrin milli gəlirlərinin təqribən 3/4 hissəsinə çatdığı üçün xüsusilə vacibdir. İqtisadiyyatda çoxsaylı proseslərin tənzimlənməsi əmək haqqının hərəkəti ilə əlaqələndirilir.

Əmək haqqının məzmunu probleminə görə iqtisadi nəzəriyyədə bir neçə anlayış mövcuddur. Bunlardan biri İngilis siyasi iqtisadının klassikləri A. Smith və D. Rikkardo tərəfindən qəbul edildi.

A. Smith əməklə əməyin dəqiq fərqini vurğulamamışdır. O, əmtəənin təbii bir qiymətə (və ya "təbii əmək haqqı") sahib olan əməy olduğuna inanırdı. İstehsal xərcləri, başqa sözlə, işçi və ailəsi üçün lazımı yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə formalaşır. Bundan əlavə, əmək haqqı mədəni və tarixi bir elementi ehtiva edir - bununla A. Smith əmək haqqı miqdarındakı mövcud milli fərqləri izah etdi (Экономика СНГ :2001)

D. Rikkardo, A. Smith kimi, maaşların əməyin qiyməti olduğuna inanırdı. Ancaq əmək haqqındakı artımın işçilərin ailələrində doğum nisbətini stimullaşdırdığını və bunun iş təklifinin artmasına və əmək haqlarının azalmasına səbəb olduğunu iddia etdi. əksinə əmək haqqının azalması işçi sayının azalmasına və işçi qüvvəsi təklifinə səbəb olur və bu səbəbdən əmək haqqının artmasına səbəb olur. Nəticə etibarlı ilə əmək təklifindəki dalğalanmaların təsiri altında əmək haqqı müəyyən sabit bir dəyərə - yaşayış vasitələrinin fiziki minimumuna meyllidir.

Marksın yaratdığı başqa bir əmək haqqı konsepsiyasının əsası, "əmək" və "işçi qüvvəsi" anlayışlarının ayrılmasıdır. Marksist nəzəriyyəyə görə əmək əmtəə deyil və dəyəri yoxdur. Bunun səbəbi əməyin istifadəsi prosesi olmasıdır. Əmtəə iş gücüdür və əmək haqqı bu əmtəənin qiymətidir, başqa sözlə, dəyərinin pul ifadəsidir.

Əmək haqqı şəklində işçi bütün əməyinə görə deyil, yalnız bir insanın yaşayış vasitəsi fondunu təcəssüm etdirən lazımı əməyə görə ödəniş qazanır. Əmək haqqının ölçüsü istehsal gücündən və iş gücünün təkrar istehsalından asılıdır: məhsuldarlıq dərəcəsinə, intensivliyə və mürəkkəbliyə. Əmək haqqları birbaşa bazar sistemindən - həm işgüzar tələbin, həm də onun təklifinin uyğunluğundan asılıdır (Экономика труда и социальные отношения: 1998).

Beləliklə, işçi yalnız müəyyən bir işi tamamladıqdan sonra əmək haqqı alır, buna görə əmək haqqı əmək qiyməti kimi qəbul olunur. Bu gün əmək haqqı iqtisadi nəzəriyyədə əməyin istifadəsi üçün, yəni bazar sistemi nəzərə alınmaqla müxtəlif ixtisaslardakı işçilər tərəfindən göstərilən əmək xidmətlərinə görə ödənilən qiymət kimi qəbul edilir.

İki növ əmək haqqı var - nominal və real. Nominal əmək haqqı muzzla işləyən işçinin əməyi üçün aldığı məbləğ hesab olunur. Nominal əmək haqqının ölçüsünə görə qazanc və ya gəlir səviyyəsindən danışmaq olar, ancaq bir insanın istehlak səviyyəsi və təhlükəsizliyindən danışmaq olmaz. Nəticə olaraq həqiqi əmək haqqının nə olduğunu anlamaq lazımdır. Alınan vəsaitlər hesabına satın alın bilən və nominal əmək haqqından birbaşa asılı olan, əksinə xidmətlər və əşyaların qiymətləri səviyyəsindən asılı olan həyati mal və xidmətlərin kütləsini müəyyənləşdirir (Колосовой. М.: Изд-во МГУ, 1996). Bundan əlavə, əmək haqqının miqdarı işçinin yerinə yetirdiyi işin peşəkarlığından asılıdır. Əmək haqqındakı fərq, yerinə yetirilən funksiyaların keyfiyyəti ilə yanaşı, işin xoş və xoşagəlməz, asan və çətin, zehni və fiziki ola bilməsi ilə müəyyən edilir. İstehsalçı qüvvələrin elmi-texniki səviyyəsindən, ictimai əməyin səmərəliliyindən və işçi qüvvəsinin inkişaf səviyyəsindən asılı olan işçilərin əmək haqqı miqdarındakı milli fərqlər barədə də qeyd etmək lazımdır.

Əmək haqqının iki növü var - zamana əsaslanan və hissə-hissə. Vaxt əmək haqqı, iş müddətindən asılı olaraq təşviq miqdarını təyin edir. Hissə işi vaxt maaşlarının bir törəməsidir. Buraxılan məhsulun ölçüsündən asılı olaraq hesablanır.

Bundan əlavə, əsas gəlir növlərinə dövlətin və ev təsərrüfatlarının gəlirləri daxildir. Dövlət gəlirləri, iqtisadi fəaliyyət münasibətləri anlayışı deməkdir ki, bu müddət ərzində fəaliyyətinin maddi əsasını təşkil etmək üçün dövlətin mülkiyyətinə çevrilən bir fondlar kompleksi meydana gəlir. Dövlət gəlirlərinin və onların təşkilatlarının iqtisadi mahiyyəti idarəetmə konsepsiyası, dövlətin siyasi və iqtisadi rolu ilə müəyyən edilir. Hər bir ictimai-iqtisadi formasiya əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi, istehsal üsulu, dövlətin mahiyyəti və funksiyaları sayəsində öz dövlət gəlirləri konsepsiyası ilə xarakterizə olunur. Dövlət gəlirlərinin formalaşması dövlətin ən dinamik iştirakı ilə həyata keçirilir - büdcədə mərkəzləşdirilmiş və təsərrüfat subyektinin sərəncamında qalan xalis gəlirin payını müəyyənləşdirir, həmçinin fərdi gəlirlərinin bir hissəsini cəmləşdirir. əhali və cəmiyyətin digər fondları. Dövlət gəlirlərinin təsnifatı iqtisadi mahiyyəti daha dərindən anlamağa, quruluşu və hədəf yönümünü, formalaşma prinsiplərini, yəni bütün dövlət gəlirləri anlayışını anlamağa imkan verir (Schulz T., 1960: vol.68).

Mülkiyyət formalarının təşkilati və hüquqi qeydiyyatından asılı olaraq dövlət gəlirləri aşağıdakılara aiddir:

- dövlət müəssisə və təşkilatlarının gəlirləri;
- özəl sektorun vergisindən daxilolmalar;
- ictimai və kollektiv təşkilatların daxilolmaları;
- əhalinin vergi ödəmələri.

Yaradılış sahələrindən asılı olan dövlət gəlirləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- maddi istehsal sahəsində əldə edilən gəlir;
- qeyri-maddi sahədə əldə olunan gəlir.

Ev gəlirləri - istehsal prosesində formalaşan və iqtisadiyyat üzvlərinin maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulan milli gəlirin payıdır. Bu gəlir növü

əmək xərclərini, yəni insanların müəyyən mal və xidmətlər istehsalı prosesində yerinə yetirilən bütün zehni və fiziki istəklərini ödəməyə borcludur. Lakin müasir cəmiyyətdə, milli gəlirin qeyri-bərabər paylanması səbəbindən, müəyyən kateqoriyalı ev təsərrüfatlarının resursları canlılığı lazımı səviyyədə saxlamaq üçün qənaətbəxş deyildir. Bu səbəbdən dövlət ev fondlarını büdcə hesabına artırır (Rosen S., 1981).

Nağd gəlir aşağıdakılar nəticəsində əldə edilir:

- ailə üzvlərinin əmək haqqı;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir;
- dövlət sosial ödənişləri;
- digər təchizat.

Əlavə gəlir bazar iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması prosesində onu əldə etməyin müxtəlif yolları artdıqca yaranır. Bir qayda olaraq, bu proses iki səbəblə əlaqələndirilir. Hər şeydən əvvəl, gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi ilə bu, əsas gəlirin ehtimal olunan və gözlənilməz azalması ilə əlaqəli riskin bir qədər azaldılmasına imkan yaradır. Həm də bu, ehtiyacların inkişaf etmiş artımı ilə birlikdə fərqi gəlirin əsas növünün olmaması ilə əlaqədardır.

Əlavə gəlirə vergi ödəmələrində azalma, əşyaların komissiya və alış-veriş mağazaları vasitəsilə satılması səbəbindən qiymətli kağızlardan, lotereyalardan, mirasdan alınan vəsaitlər daxildir. İnsanlar, bir qayda olaraq, maddi çatışmazlıq halında əlavə gəlirə müraciət edirlər. Bu vəziyyət xüsusilə keçid dövründə olan bir iqtisadiyyat üçün xarakterikdir. Müəyyən hesablamalara görə, bir çox vətəndaş gəlirlərini artırmaq üçün əlavə işlərə müraciət edirlər (Rawls J. A., 1971).

Gəlirlər də formalarına görə bölünür: pul və maddi ola bilərlər. Nağd gəlir əmək haqqı, mənfəət, təqaüd, müavinət, dotasiya ilə təmsil olunur. Maddi gəlirlər maddi dəyərlərdir.

Gəlir birbaşa əmək girişindən asılı olmayan bir bazar iqtisadiyyatında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu gəlir qrupu şərti olaraq bölünə bilər: qanuni və qanunsuz. Birinci gəlir növü qanuni əsaslandırılmış formaya malikdir. İkinci növ, bir

qayda olaraq, ümumiləşdirilmiş “qeyri-rəsmi (kölgə) iqtisadiyyat” konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. Qanunsuz olanlar iki növə bölünür: vergi xidməti tərəfindən qeyd olunmayan iqtisadi fəaliyyətdən gələn gəlir və ümumi cinayət mənşəli gəlir.

Anlamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatını bu və digər qanuni qazanılmamış gəlirlərdən "təmizləməyə" cəhd etmək tamamilə mümkün deyil. Bu məqsədlə səhmdar fəaliyyətlərinə, qiymətli kağızlar bazarına qadağa qoymaq, kredit kapitalı bazarını və ümumilikdə bütün özəl sahibkarlıq fəaliyyətlərini bağlamaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gəlir qanuni və qanunsuz mənşəlidir. Qanunsuz gəlir iki əsas növə bölünə bilər. Birinci növ - ümumi cinayət hadisəsi (korrupsiya, reket, narkotik ticarəti, qaçaqmalçılıq) formal iqtisadiyyatın necə qurulduğundan daha az asılıdır. Bu fəaliyyətin sosial təhlükəsi bütün dünyada açıq şəkildə tanınır və cinayət təqibinə məruz qalır. İkinci növ cinayət gəliri məhz rəsmi iqtisadiyyatın quruluşundan qaynaqlanır (Tenbergen I., 1975). Məsələn, keçmiş SSRİ-də spekulasiya xarakterik bir “kölgə” iqtisadi fəaliyyət növü idi, yəni az malların dövlət mallarından xeyli yüksək qiymətlərlə təkrar satılması. Spekulasyon, yatırılmış inflyasiyaya səbəb olan bazar proseslərinin və bununla birlikdə həddən artıq tutumun "qara bazarının" ciddi bir deformasiyasının nəticəsidir.

Beləliklə, bu cür kölgə gəliri bazar iqtisadiyyatı üçün tipik deyil, çünki mal çatışmazlığı burada bir qayda deyil, nadir bir istisnadır. Reallıq budur ki, kölgə iqtisadiyyatını və onunla əlaqəli gəlirləri tamamilə məğlub etmək praktik olaraq qeyri-realdır. Edilə biləcəyi və edilməsi lazım olan tək şey iqtisadiyyatın bu sektorunun miqyasını hər şəkildə məhdudlaşdırmaqdır (Romer P.M., 1986: pp. 1002-1037).

İstehsal xərcləri istehsal amillərinin sahiblərinə yükləndiyindən, ilk növbədə gəlir birbaşa əllərində qeyd olunur. Gəlirlərin funksional bölgüsü prosesində maddə işçilərin əmək haqqı (əmək amilinin sahibləri), iri sahibkarların, şirkət sahiblərinin (kapital sahiblərinin) mənfəəti, torpaq sahibləri və ev sahiblərinin icarə şəklində gəlirləri, gəlirləri kiçik sahiblərin (əmək haqqı, mənfəət, faiz, dividend və s.) icarə

haqqı). Bu cür gəlirlər bazar xarakteri daşıyır, çünki onların miqyası böyük ölçüdə müxtəlif istehsal amillərinə olan tələb və təklifin uyğunluğundan asılıdır.

Gəlirlərin funksional bölgüsü istehsal amillərinin sahibləri arasında baş verir. Ancaq əslində faktor gəlirlərinin çoxu bir-birinə qarışır (muzdlu işçilərin müəssisənin mənfəətində iştirakı halında) və yenidən bölüşdürülür (məsələn, sosial transfertlərlə).

Əhalinin pul gəlirlərinin əsas elementi əmək haqqı, mülkiyyətdən və sahibkarların fəaliyyətindən əldə olunan gəlir və sosial transfertlər hesab olunur.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əhalinin pul gəlirlərinin strukturunda dərhal əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Təkmilləşdirilmiş gəlir növləri yaradılır və intensiv inkişaf edir: sahibkarlıqdan və faiz, dividend, icarə, qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlir şəklində mülkiyyətdən.

Əhalinin pul gəlirlərindəki əmək haqqı ilə sosial transfert arasındakı uyğunluq əməyində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir miqdarda gəlirin formalaşmasında əmək haqqının üstünlüyü varsa, bir qayda olaraq sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq inkişaf edir, sosial transferlərin rolunun artması ilə asılılıq psixologiyası tez-tez artır.

Adambaşına düşən və ya bir işləyənə düşən gəlir səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğa gəlir fərqi deyilir. Gəlir bərabərsizliyi bütün iqtisadiyyatlarda yaygındır. Ən böyük gəlir boşluğu ənənəvi sistemdə müşahidə edildi. Bu boşluq sərbəst rəqabət kapitalizmi dövrünə nisbətən daha əhəmiyyətli idi. Bundan əlavə, mövcud bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə gəlir (və əmlak) səviyyələrindəki fərqlər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. İdarə-əmr sistemindən bazar sistemə keçid dövründə gəlir fərqlənməsinin artması, əhalinin payının keçmişin dağılmış sistemi şəraitində yaşamağını dayandırmaması və o dövrdə bazar iqtisadiyyatının qanunlarına uyğun fəaliyyət göstərən sosial təbəqə meydana çıxır. Əhalinin ən böyük təbəqələri bazar münasibətlərinə cəlb olunduqca bərabərsizliyin ölçüsü azalır (Ramsey F. A., 1928: pp. 543-559).

Hər bir interval kateqoriyasındakı gəlirlərin miqdarı, adambaşına düşən orta gəlir həcminə görə əhali bölgüsü əyrisi əsasında gəlir aralığının ortasını bu intervaldakı əhali sayına vurmaqla müəyyən edilir.

Gəlirlərin funksional bölgüsü çox sərtidir. Bu vəziyyətdə gəlir fərqi yalnız bazar iştirakçılarının ixtisas səviyyəsindən deyil, həm də miras aldıqlarından da asılıdır. Bu funksional gəlirlər istehsalda əməyin iştirakı ilə tamamilə əlaqəsiz ola bilər. Fəaliyyət bölgüsü sayəsində istehsal faktorlarına nəzarət etmək imkanı olmayan bəzi insanlar (işsizlər, qocalar, uşaqlar) bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə, əgər olmasaydı, yarımçıq varlığa məhkumdurlar. bazar münasibətlərinin birbaşa iştirakçıları tərəfindən formalaşan gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində dövlətin rolu ... Beləliklə, gəlirin şaquli bölgüsü yaradılır. Şaquli gəlirlərin funksional bölgüsünün əsas fərqli cəhəti ondadır ki, birincisi istehsal amillərinə sahiblik ilə müəyyən edilir, ikincisi, gəlirlərin bölüşdürülməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə dövlət müdaxiləsinin nəticəsidir. Gəlirlərin əhalinin qruplarına və sosial təbəqələrinə görə faktiki bölgüsünü birbaşa təyin edir (buna "əmlak iyerarxiyası" deyilir), buna görə də adı - "gəlirlərin şaquli bölgüsü" (Pigou A., 1932).

Dövlət pul gəlirlərinin ilkin bölgüsünə birbaşa müdaxilə edir və çox vaxt nominal əmək haqqının artması üçün yuxarı həddi təyin edir. Əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi əhəmiyyəti onun dəyişməsinin məcmu tələbə və istehsal xərclərinə təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Gəlir siyasəti dövlət tərəfindən istehsal xərclərini azaltmaq, milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, investisiyaları təşviq etmək və inflyasiyanı dayandırmaq üçün əmək haqqındakı artımın qarşısını almaq üçün tətbiq olunur. İnflyasiya əleyhinə siyasət həyata keçirən dövlət, mərkəzləşdirilmiş metoddan istifadə edərək sosial və iqtisadi inkişafın ümumi ehtiyaclarını nəzərə alaraq, əmək haqqının uzun müddət artımına məhdudiyət qoymağı bacarır. Bazar və keçid iqtisadiyyatlarında gəlir siyasətinin həyata keçirilmə yolları fərqli ola bilər. Bir qayda olaraq, üstünlük, böyük hallarda, işçilərin və işgötürənlərin hökumətin hüsurunda könüllü razılığı üsullarına verilir, bu da əmək

haqqının artması ilə dövlət nəzarəti tədbirlərinin tətbiqini heç bir şəkildə istisna etmir. müəssisənin maliyyə perspektivləri. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində, sosial tərəfdaşlığın milli proqramlarında qeyd olunduğu kimi, artım üçün qəbul edilən məhdudiyətlər var.

Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin ən təsirli vasitəsi zəmanətli minimumun müəyyənləşdirilməsidir. Birbaşa minimum əmək haqqına əsaslanan şirkət rəhbərləri və həmkarlar ittifaqları arasında müəssisələrdən sənayelərə qədər müxtəlif səviyyələrdə toplu müqavilə razılaşmaları üçün danışıqlar aparılır. Bu sənədlər, həmçinin ixtisas səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif bonuslar və əlavə ödənişlər, əmək haqlarının sahələrə görə bölgüsünü nəzərdə tutur.

Beləliklə, inflyasiya əhalinin real gəlirləri səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu səbəbdən də gəlirin rəşional dövlət tənzimlənməsinin əsas şərtlərindən biri istehlak mallarının qiymətlərinin artması (əhaliyə xidmət tarifləri daxil olmaqla) nəzərə alınmışdır.

Əhalinin sosial təbəqələşməsinin səviyyəsi və növü, dövlətdəki iqtisadi bərabərsizlik və yoxsulluq iqtisadiyyatın vəziyyətinə dair çox əhəmiyyətli məlumatlardır. Əhalinin rifahına dair məlumatlar üçün ümumi gəlir (bütün əhalinin, ailənin, fərdin) əhəmiyyətli bir rol oynayır və bu artım insanların ehtiyaclarının daha çox ödənilməsini göstərir.

Ümumi gəlir, ictimai istehlak fondundan güzəştli və pulsuz xidmətlər daxil olmaqla, əhalinin sərəncamında təyin olunan bütün yaşayış həcmiə əhatə edir.

Ölkədə gəlirin bölüşdürülməsi iqtisadi inkişafın vəziyyətindən, müəyyən bir cəmiyyətdəki dominant mülkiyyət münasibətlərindən və vətəndaşların müəyyən mülkiyyət formalarına müxtəlif girişlərindən asılıdır. Eyni zamanda, hər hansı bir cəmiyyətdə, gəlir bölgüsünün fərqləndirilməsinin mövcudluğunun əsas şərtlərindən biri, fərqli insanlara münasibətdə həyat fürsətlərinin qeyri-bərabər paylanmasıdır. Sahibkarların sosial vəziyyətindən, təhsil səviyyəsindən, ixtisasından, fəaliyyətindən

asılı olaraq, müəyyən şəxslərin gəlir-əmlak vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bağlantılar, ailə, həyat təzi, insanın sosial mənşəyi kimi amillər də əhəmiyyətli rol oynayır (Pareto W., 1897: p. 140).

İqtisadi baxımdan fürsət bərabərsizliyi, əsasən əmək gəlirləri ilə müxtəlif insanların aldığı əmlak gəlirlərinin bərabərsizliyində özünü göstərir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirin bölünməsi əsasən kapital qoyuluşundan və mirasdan əldə olunan əmlakdan gələn gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsindən qaynaqlanır.

A. Pigou bərabərsizlik problemlərinin analizində iştirak etmişdir. "İqtisadi Rifah Nəzəriyyəsi" adlı əsərində, xeyli sayda insan üçün maksimum fayda əldə etmək qaydasını müəyyənləşdirdi. Pigou, gəlirin bərabər bölgüsü siyasətini həyata keçirərək ən yüksək rifah səviyyəsinə çatmağı təklif etdi. Onun ləyaqəti mənfəət tənzimləməsinin mənfi və müsbət amillərinin təhlilindədir. Beləliklə, yenidən bölüşdürmə siyasəti iqtisadiyyatın fəaliyyətinə və kapitalın yığılmasına mənfi təsir təhlükəsini gizlədir.

2.2. Əhali gəlirlərinin quruluşu və bölgüsü: təhlil və qiymətləndirmə

Dövlətin funksiyalarından biri, real bazara müdaxiləsinin maksimum sərhədlərinə uyğun gəlirin yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. Dağıtım siyasəti hər hansı bir dövlətin mühüm fəaliyyət sahəsidir və dövlət sektorunun iqtisadiyyatı, təbii ki, ondan müxalifət etmək hüququ yoxdur. Ancaq problem ondadır ki, yalnız böyük topluluqlar öz mədəniyyətləri, ənənələri, inancları ilə bənzəmlər, həm də bu icmaların hər biri arasında çox sayda fərd fərqli paylama alternativlərinin arzuolunamlığı və ədaləti haqqında fərqli fikirlərə sahibdirlər. Aydındır ki, iqtisadiyyatın tamamilə aradan qaldıra bilmədiyi maraqlar və dəyərlər ziddiyyəti var.

Gəlirlərin dövlət siyasəti, gəlir və sosial müavinət alanların müxtəlif qruplarına diferensial vergitutma yolu ilə dövlət büdcəsinin köməyi ilə onları yenidən bölüşdürməkdir. Eyni zamanda, milli gəlirin əhəmiyyətli bir hissəsi yüksək gəlirli

təbəqədən az gəlirli təbəqəyə köçürülür. Hazırda dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində yoxsullara sosial dəstək sistemləri formalaşmışdır (Modigliani F., Blumberg R., 1954: pp. 388-436).

Dövlət tərəfindən istifadə olunan mənbələrin məcburi şəkildə yenidən bölüşdürülməsi, bir qayda olaraq, şəxslərin rifah səviyyəsində çox istiqamətli dəyişikliklərə səbəb olur. Cəmiyyətin bəzi üzvlərinə uğur gətirmək, digərləri üçün itki ilə nəticələnir. Bu, ilk növbədə qanunlar və siyasət qərarlarında köçürmə ödəmələrini nəzərdə tutduğu zaman baş verir. Transfer ödənişi, bir şəxsin və ya bir təşkilatın başqalarının sərəncamında olan gəlir və ya əmlak hissəsinin pulsuz köçürülməsini nəzərdə tutur. Köçürmələr, məsələn, ehtiyacları olanlara nisbətən yüksək gəlirləri olan şəxslərin vergisi ilə ödənilən müavinətlər hesab olunur.

Köçürmələr ianə xarakteri olaraq könüllü ola bilər. Lakin praktikada köçürmələrin üstünlük təşkil edən hissəsi dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Sosial transfertlər, yoxsullara indiki zamanda və ya keçmişdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirakı ilə əlaqəli olmayan pul və ya maddi yardım tədbirləri sistemidir. Sosial transfertlərin məqsədi cəmiyyətdəki münasibətləri humanistləşdirmək, cinayətlərin artmasının qarşısını almaq və daxili tələbatı qorumaqdır.

Üstəlik yenidən bölüşdürmə prosesləri birbaşa xidmətlər, mallar və pul köçürmələri ilə məhdudlaşmır. İqtisadi imkanlar da bölüşdürülə bilər. Yenidən bölgü, məsələn, gömrük tarifləri, qiymətləri, əmək haqqı və digər iqtisadi dəyişənlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi səbəbindən baş verir. Nəticədə cəmiyyətin bəzi üzvləri üstünlüklər qazanır, bəziləri isə gəlir əldə etmək imkanlarını azaldır (Milanovic, Branco, 1988: pp. 51-92).

Dövlət gəlirlərin büdcə yolu ilə yenidən bölüşdürülməsini təşkil edərək yoxsulların gəlirlərinin artırılması problemini həll edir, işçi qüvvəsinin normal çoxalması üçün şərait yaradır və sosial gərginliyin azalmasına kömək edir. Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi prosesinə dövlətin təsir səviyyəsi mərkəzi və yerli büdcələr

hesabına sosial təyinatlı xərclərin həcmi və dinamikası ilə, habelə gəlir vergisinin məbləği ilə müəyyən edilə bilər.

Gəlirlərin dövlət tərəfindən bölüşdürülməsi imkanları əsasən büdcə daxilolmaları ilə məhdudlaşır. Sosial xərclərin vergi gəlirlərindən çox artması, büdcə kəsirlərinin və inflyasiyanın artımında güclü bir faktora çevrilməsinə səbəb olur. Dövlət büdcəsinin sosial xərclərinin, hətta alınan gəlirlər daxilində böyüməsi, bazar təşviqlərini poza biləcək həddindən artıq vergi artımlarına səbəb olur.

Sosial transfertlər sisteminə, əhalinin orta və yüksək gəlirli təbəqələrindən gəlirlərin bir hissəsinin vergilər şəklində geri çəkilməsi və əlilliyi olan şəxslərə, xüsusən də ehtiyacı olanlara müavinətlərin ödənilməsi, həmçinin işsizliyin ödənişi daxildir. faydaları. Gəlirlərin dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsi həm də bazar tərəfindən təyin olunan qiymətlərdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində baş verir (Muth J.F., 1961: pp. 315-335).

Bazar iqtisadiyyatının quruluşunun özü, yenidən bölüşdürmək məqsədi ilə dövlətin gəlir sahəsinə qaçılmaz müdaxiləsini təmin edir. Nəticədə hökumət ümumi ehtiyacları ödəmək üçün (ekologiya, müdafiə, sosial və sənaye infrastrukturunun inkişafı), əlillərə və ya müvəqqəti işsizlərə (gənclərə və təqaüdüçülərə), eləcə də aztəminatlı qruplara maddi dəstək verir. işçilərin. Bundan əlavə, cəmiyyət iqtisadiyyatın "dövlət" sektorunda (büdcə sektorlarında) işləyən, gəlirləri (əmək haqqı və əmək haqqı) sabit xarakter daşıyan işçilərin gəlir səviyyəsindən cavabdehdir. Bir qayda olaraq, buna iqtisadiyyatın bütün sahələrində əmək haqqı üçün məcburi əsas kimi minimum əmək haqqı səviyyəsini qanunvericiliklə müəyyənləşdirməklə nail olunur. Minimum əmək haqqı minimum rifah standartına cavab verməlidir.

Hökumət gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini birbaşa və dolayı yolla həyata keçirir, bunlara aşağıdakılar daxildir:

-köçürmə ödənişləri, yəni aztəminatlı qruplara, qocalara, əlillərə və işsizlərə verilən müavinətlər;

-sosial əhəmiyyətli məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsi;

-qanuni inflyasiya dərəcəsi ilə sabit gəlir və transfer ödənişlərinin indeksləşdirilməsi;

- bütün müəssisələrdə əmək haqqı üçün əsas kimi məcburi minimum əmək haqqı;
- nominal gəlirin ölçüsü artdıqca vergi dərəcəsinin yüksəldiyi mütərəqqi vergi.

Vergi sistemindəki dəyişikliklər və faiz dərəcələri, hökumətlərin alıcıların bazar iqtisadiyyatı şəraitində davranışlarını tənzimləmələri üçün istifadə etdikləri ən güclü vasitədir. Vergilər həqiqi şəxsi gəlirlərinin ölçüsünü təyin edir və əmanət miqdarına təsir edən faiz dərəcəsi, gəlirin "tükənmiş" hissəsinin ölçüsünü və dolayısı ilə həqiqi tələbin miqdarını təyin edir (Nozick R., 1981).

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin vacib elementi nominal əmək haqqının yuxarı və aşağı hədlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu limit inflyasiya spiralının "qiyməti - əmək haqqı" nın yerləşdirilməsi üçün əngəllər yaratmalıdır. Belə bir tədbir "tutma siyasəti" nin əsas tərkib hissəsini təşkil edir, yəni praktikada əmək haqlarının və qiymətlərin "dondurulması" (əhalinin gəlirlərində artım stimullaşdırıldıqda "genişlənmə siyasəti" nin əksinə) deməkdir. Saxlama siyasəti effektiv tələbin inflyasiya səviyyəsində reallaşan məcmu təklif həcmi üstələməsini məhdudlaşdırır.

Beləliklə, hökumət bazarın sabitliyini təmin etmək üçün gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin xüsusi sosial əhəmiyyətini dərk edərək, bununla yanaşı, iki həddini istisna etməyə çalışır: yoxsullar arasında asılı hissələrin formalaşması və yüksək gəlirli fəaliyyət arzusunu zəiflətmək. cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən aktiv prosesinin dəstəklənməsi məqsədi ilə (Nozick R., 1981: pp. 315-335).

Dövlət büdcəsi hökumətə öz funksiyalarını yerinə yetirməyin vacibliyini, o cümlədən mal və xidmətlər bazarlarının, maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə və iqtisadiyyatın sahələrində gəlir bölgüsünə təsirini təmin edir. Büdcə dövlətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrindən vəsaitlərin səfərbər edilməsi üçün bir vasitədir. Büdcənin köməyi ilə ölkənin uzunmüddətli maraqları nəzərə alınmaqla ÜDM-in sektorlararası, sektorlararası və bölgələrarası yenidən bölgüsü, dövlət tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın stimullaşdırılması, sosial

siyasətin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Beləliklə, büdcə dövlətin vergi və vergi olmayan fondların büdcəyə ödəyiciləri və büdcə fondu alıcıları ilə maliyyə münasibətlərini əks etdirir, yəni. büdcə fondlarının formalaşdırılması və xərclənməsi prosesində dövlətin əhali və sahibkarlıq subyektləri ilə əlaqəsi.

Büdcənin iqtisadiyyata əlverişli təsiri bütövlükdə iqtisadiyyata münasibətdə gəlir əldə etmək və büdcə resurslarını rəşional əsaslarla xərcləmək üçün təşirli bir mexanizmin formalaşmasını nəzərdə tutur. Əhalinin və müəssisələrin vergisi, dövlət xərclərinin həcmi və quruluşu, iqtisadi böyümə üçün şəraitin yaradılması, iqtisadi dövrlərin mərhələlərinin dəyişməsinə etibarlı nəzarət, istehsalın sabitliyi və əhalinin maddi səviyyəsinin və yaşayış şəraitinin artması (Гончарова М., 2006: стр. 51-56).

Hər hansı bir ölkənin maliyyə vəziyyəti ilk növbədə gəlir bazasının vəziyyətindən asılıdır. Müəyyən bir dövrdə alınan gəlir miqdarında azalma həm avtomatik, həm də müstəsna dəyişikliklərin nəticəsi ola bilər. Birincisi, vergi bazasının azalması nəticəsində gəlirlərin azalmasıdır. Müstəqil olaraq gəlir azalması vergi nisbətlərinə yenidən baxılması, dövlət vergilərindən endirim nisbətindəki dəyişikliklər, vergilərin ləğvi, mövcud verginin əhatə dairəsindəki dəyişikliklər və ya vergi toplama sistemindəki pisləşmə kimi vergi sistemindəki dəyişikliklərin nəticəsidir. Vergi daxilolmaları məbləğindəki dəyişikliyi təhlil etmək üçün avtomatik dəyişiklikləri fərdi dəyişikliklərdən ayırmağı bacarmaq lazımdır.

Avtomatik və mülahizəli dəyişikliklər arasındakı fərq, bir ölkənin iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərə vergi gəlirlərinin reaksiyasını ümumiləşdirməyə xidmət edən iki fərqli anlayışın meydana çıxmasına səbəb oldu (ИНОЗЕМЦЕВ В. Л., 2001).

Vergi sisteminin dinamikasının əmsalı, müəyyən bir dövr üçün vergi gəlirlərinin faktiki məbləğindəki faiz dəyişikliyinə ÜDM-dəki faiz nisbətində nisbəti kimi müəyyən edilir. Dinamik katsayısının birdən çox olması, vergi daxilolmaları miqdarındakı faiz dəyişikliyinə ÜDM-dəki faiz dəyişikliyinə çox olması deməkdir və bu əmsalın dəyəri birdən azdırsa, gəlir məbləğindəki faiz dəyişikliyi sırasıyla ÜDM-dəki faiz nisbətindən azdır. Vergi gəlirlərinin məbləğlərindəki avtomatik

dəyişiklikləri təcrid etmək üçün, elastiklik konsepsiyası tətbiq olundu ki, bu da ÜDM-in dəyəri bir faiz dəyişdikdə vergi gəlirlərinin neçə faiz dəyişdiyini göstərir. bu dövrün başqa bir xüsusi nöqtəsi nəzərdən keçirilən bütün dövr ərzində qüvvədə idi ... Elastiklik anlayışı vergi sisteminin dinamik əmsalı konsepsiyasına yaxındır, lakin vacib fərqlə elastiklik dəyərinin yalnız vergi gəlirlərinin məbləğindəki avtomatik dəyişikliyi əks etdirir. Beləliklə, məsələn, elastiklik birə bərabərdirsə, vergilər sistemi qorunub saxlanarsa, vergi gəlirləri ÜDM ilə eyni nisbətdə (faizlə) artacaqdır.

Büdcənin gəlir hissəsi əsasən qanuni vergi və qeyri-vergi ödəmələrindən formalaşır. Bu, daxilolmaların sabitliyini, sahibkarlıq subyektləri üçün vahid sabit şərtləri və büdcə daxilolmalarını proqnozlaşdırmaq və iqtisadi fəaliyyətin inkişafını təmin edir. Artan gəlir yeni gəlir mənbələri yaratmaq və ya mövcud gəlir bazasını genişləndirməklə əldə edilə bilər (Калашников С. В., 2006). Alınan vergi və sosial müavinətlərin miqdarı gəlir səviyyəsindən asılıdır. ÜDM-in böyüdüüyü dövrlərdə dərəcələri alınan gəlirlə nisbətdə nisbətdə nisbətdə olan vergilərin miqdarı azalır və işsizlik müavinətlərini əhatə edən sosial ödəmələrin payı azalır. Gəlir artdıqca xalis vergilərin miqdarı artır və əlverişli gəlirin böyüməsi və buna görə istehlakçı tələbi ÜDM artımından geri qalır. İqtisadi tənəzzül dövründə xalis vergilər azalır və bu da ümumi tələbin artmasına kömək edir. Lazım gələrsə, artan vergiyə müraciət edə bilərsiniz. Vergilərlə büdcə arasındakı əlaqənin kəmiyyət ifadəsi, xeyli dərəcədə gəlir artımının istehlakçı tələbinin həcminə təsirini əks etdirən çarpanın miqyasından asılıdır. Çarpan məcmu tələbdəki artımın (məsələn, dövlət xərclərinin artması səbəbindən) gəlirin tarazlıq səviyyəsinə təsirini göstərir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, prinsipə, tarazlaşdırıla bilər. Lakin, real həyatda bu, bir qayda olaraq, baş vermir və bir çatışmazlıq və ya artıqlıq var (Л.И.Абалкина., 1997).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində olan dövlətlə inzibati idarəetmə sistemi daxilində olan dövlət arasındakı əhəmiyyətli fərqlərdən biri, xüsusən ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsinin həcmi və spesifik mexanizmləri ilə ifadə olunan hökumətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin real həcmidir. büdcə sistemi. Bu sistemin əsas

komponentləri vergi sistemi, mövcud büdcə federalizmi modeli, dövlət xərcləri sistemi və dövlət büdcədənənar fondlarının formalaşması və istifadəsi üçün xüsusi bir mexanizmdir. Hal-hazırda Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud modeli payı ya azalmağa meyli, ya da bir qədər artma meyli ilə nisbətən sabit olan ÜDM komponentlərindən əsas element kimi istifadə edir. ÜDM-in ən dinamik inkişaf edən elementi - xalis qarışıq gəlir, mövcud vergi sistemi çərçivəsində ən az istifadə olunur (Ламперт X., 1993).

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi prosesi bu və ya digər maliyyə mənbəyini seçməklə, dövlət qiymətli kağızları buraxılışının şərtlərini (həcmi, ödəmə müddəti, gəlirliliyi və s.), daxili və xarici kreditlərin nisbətini manevr etməklə idarə oluna bilər. daxili və xarici kreditlərin saxlanması, əhalinin daxili əmanətlərinin qorunması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, qiymətli kağızların və depozitlərin indeksləşdirilməsi, dövlət borcuna xidmət xərclərinin məhdudlaşdırılması və s. kimi proseslərlə həyata keçirilir və reallaşdırılır. Bütün sosial-iqtisadi faktorları nəzərə almaqla baş verən bu proses, mühüm xarakterli faktdır.

Reallaşma prosesində hesabatların aparılması, gələcəkdə olan hesablamaların şəffavlığı və aydınlığı üçün fundament rolunda çıxış edən bir sistem qismində özünü ifadə edir.

Bu müddəalara əsasən büdcə siyasətinin effektivliyi aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- büdcə gəlirlərinin və xüsusən vergilərin toplanması səviyyəsi;
- büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi;
- büdcə kəsirinin miqdarı və dövlətin böyümə sürəti borc;
- xidmətə yönəldilmiş maliyyə ehtiyatlarının həcmi dövlət büdcəsi.
- büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün istifadə olunan valyuta ehtiyatlarının sayı;

- ÜDM dinamikası;
- işsizlik səviyyəsi;
- büdcəyə dair qanunvericilik və ona bərabər tutulan aktların icra səviyyəsi və s.

Ölkədə aparılan köklü sosial-iqtisadi islahatlar dövlət büdcəsində də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu (Липпе фон П., 1995). Qeyd etmək lazımdır ki, əgər ölkə iqtisadiyyatı üçün büdcənin gəlir hissəsi, cəmiyyət maliyyə və pul fondlarının əsasını təşkil edirsə, büdcənin xərc hissəsi milli ehtiyacları ödəmək üçün bir vasitədir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

3.1. Əhali gəlirlərinin və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin mexanizmləri

İstehsalın inkişafında keyfiyyət dəyişiklikləri, məhsulların həcmində və keyfiyyətində artım bütün iqtisadi mexanizmdə dərin transformasiyalar olmadan mümkün deyil. Bunun ən vacib əlaqələrindən biri gəlir və əmək haqqının tənzimlənməsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə əmək haqqı təşkil edilərkən nəzərə alınmalı olan obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur (Əlirzayev Ə.Q., 2003: s. 94-102).

Əsas obyektiv bazar amillərinə əmək dəyəri, əmək vasitələri və hazır məhsul qiymətləri, malların satış bazarı və onun konyunkturası, rəqabət mexanizmi, mənfəət və s. aiddir. Bu kimi amillər dövlətdən və müəssisələrin özündən asılı olmayaraq əmək haqlarına təsir göstərir. Əmək haqqını təşkil edərkən əsas rolunu obyektiv amillər oynayır; idarə edən faktorlar yalnız onları nəzərə ala bilər və bu sahədə prosesi inkişaf etdirməlidir.

Subyektiv amillərə müəssisələrin özləri və həmkarlar ittifaqları tənzimləməsi ilə dövlət tənzimlənməsi daxildir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatında dövlət, xeyli dərəcədə daralmış olsa da, tənzimləyici funksiyaları qoruyub saxlayır. Bu funksiya gəlir və əmək haqqı sahəsinə də aiddir. Gəlir və əmək haqqının makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan bir çox ölkədə baş verir və sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir (Əlirzayev Ə.Q., 2003: s. 35-42). Özünüidarəetmə bazar mexanizmləri qurulmadıqda, müəssisələrin əksəriyyətinin istehsalın yenidən qurulması və inkişafı ilə maraqlanan həqiqi sahibi olmadıqda, dövlət gəlirlərin və əmək haqlarının tənzimlənməsindən imtina edə bilməz. Əlavə olaraq, sosial problemlərin həlli üçün mərkəzləşdirilmiş sistemdən bazara keçid avtomatik və özbaşına baş verə bilməz,

çünkü transformasiyalar sistemin dərin, vacib elementlərinin dinamikası əsasında baş verir.

Dövlət gəlir konsepsiyasının aşağıdakı ən əhəmiyyətli hədəflərini vurğulayaq. Real əmək haqqının artırılması gəlir siyasətində prioritet olmalıdır, bunun üçün indeksləşdirmək, borcları azaltmaq və bu barədə ödəmələri prioritet etmək və əmək haqqı ödəmədiyi təqdirdə zərərin ödənilməsi haqqında qanunlar qəbul etmək lazımdır. Minimum əmək haqqının orta yaşayış minimumu ilə birgə yaxınlaşdırılması prosesini sürətləndirmək lazımdır. Bunun üçün minimum əmək haqqını sosial transfertlərin tənzimlənməsi funksiyalarından azad etmək lazımdır. Çünki bu, artımını məhdudlaşdırır və əhəmiyyətli büdcə xərcləri ilə əlaqələndirilir (Nağıyev Ə., Novruzov.V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə.Q., 1998).

Gəlirdə real artımı təmin etmək üçün işçilər və onlara bərabər tutulan şəxslər üçün daha güzəştli bir prosedur quraraq əmək haqqı ilə sahibkarlıq gəliri vergisi arasındakı fərqi gücləndirmək lazımdır (güzəştli şərt, aşağı vergi və daha az mütərəqqi dərəcələrdən ibarətdir). Təqaüdlərin pensiya fondunun təşkil etdiyi nominal əmək haqqının artırılması ilə pensiyaların maliyyə bazası gücləndirilməlidir. Qanunvericilikdə, təşkilati və iqtisadi cəhətdən həyatın ərazi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əhalinin gəlirlərini tənzimləyən bir mexanizm formalaşdırmaq lazımdır (Əlirzayev Ə.Q., 1994: s. 104).

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi siyasəti bu gün dövlət büdcəsinin sosial xərclərinin bütün maddələri üzrə dövlət ödənişlərinin azaldılması yolu ilə həyata keçirildiyi üçün maliyyə sabitləşməsinə bir sıra diferensial təsir göstərir.

Dövlətin əhalinin gəlirlərinə təsiri ilə əlaqəli əsas funksiyalar da dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər, ilk növbədə, idarəetmə-əmr funksiyalarının keçid iqtisadiyyatının mənfə nətəcələrini azaltmağa yönəlmiş sosial cəhətdən qoruyucu funksiyalara yönəldilməsində özünü göstərir. Prioritet sahələr arasında aşağıdakı kimi funksional xarakterli dəyişiklikləri ayırmaq olar:

Gəlir əldə etmək üçün şəraitin təmin edilməsi və gəlirin ədalətli bölüşdürülməsi yolu ilə ictimai rifahdakı pay hüquqlarının həyata keçirilməsində bərabər imkanların yaradılması;

İqtisadiyyatın strukturunun yenidən yönəldilməsi üçün mənzil tikintisi, təhsil, səhiyyə və s. yönəlmiş sosial proqramların həyata keçirilməsi və cəmiyyətin sosial inkişafını təmin edən sahələrə dəstək;

Keçid dövrü ilə əlaqədar olaraq gəlirlərin alınması və bölüşdürülməsindəki fərqlərin arzuolunmaz azalması;

Vergilərin sosial dəstəklə (dolanışiq istehsalçıları, kiçik müəssisələr üçün təşviqlər, xeyriyyəçilik üçün təşviqlər, nəqliyyat ödənişləri, subsidiyalar və s.) birləşdirilməsi üçün əğlabatan bir siyasət yürütmək (Əlirzayev Ə.Q., 1997: s. 208).

Əhalinin gəlirlərinə dövlətin tənzimləyici təsiri, bazar mexanizminin formalaşması ilə əlaqəli mənfi sosial nəticələrin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət tənzimləmə formaları maddi, institusional və konseptual komponentlərdən ibarətdir.

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsi üçün maddi əsas, milli istehsalın həcmindən və dövlət büdcəsi vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş şəkildə paylanan payın həcmindən asılıdır. İnstitusional çərçivə yenidən bölüşdürmə prosesinin təşkili və müvafiq qurumların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Konseptual dövlətin sosial siyasəti müəyyən bir nəzəriyyənin istifadəsinə əsaslanır.

Dövlət tənzimləmə mexanizmi kifayət qədər mürəkkəbdir və ilkin bölgü (əmək haqqı, əhalinin və müəssisələrin digər ilkin gəlirləri), dövlət büdcəsi, vergi və köçürmə sistemləri vasitəsi ilə bölüşdürmə, son paylama əməliyyatları, xidmətlər əsas fundamental faktorlar kateqoriyasına daxildir (Əlirzayev Ə.Q., 1989: s. 28-33).

Gəlirlərin əsas dövlət bölüşdürülməsi zamanı dövlət sektorunda nominal əmək haqqının artırılması üçün yuxarı hədd müəyyən edilir. Əmək haqqı tənzimlənməsinin iqtisadi əhəmiyyəti, dəyişikliyin məcmu tələbə və istehsal xərclərinə təsir göstərməsi ilə müəyyən edilir. İlkin gəlir tənzimləməsi dövlət tərəfindən həm milli məhsulların

rəqabət qabiliyyətini artırmaq, həm də investisiyaları təşviq etmək, həm də əmək haqqı və inflyasiyanın artımını dayandırmaq üçün istifadə olunur.

Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi dövlət büdcəsi vasitəsi ilə həyata keçirilir, müxtəlif qrupların, gəlir alıcılarının və əhaliyə sosial ödəmələrin diferensial vergitutmasından ibarətdir.

Gəlirlərin büdcədə yenidən bölüşdürülməsini təşkil edərək dövlət bir neçə problemi həll edir: yoxsulların gəlirlərini artırmaq, işçi qüvvəsinin normal çoxalması üçün şərait yaratmaq və sosial gərginliyi azaltmaq (Əlizadə Ə.Q., 2003: s.112).

Aşağıdakı iqtisadi, qanunverici, integrativ, inzibati metodları ayırmaq olar.

İqtisadi metodlara minimum əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi, vergi siyasəti, dövlət sektoru işçiləri və dövlət qulluqçularının əmək haqlarının tənzimlənməsi, məşğulluq və s.

Minimum əmək haqqının artması müəyyən bir mərhələdə cəmiyyətdə hökm sürən iqtisadi imkanlardan asılıdır. Bu amil nəzərə alınmırsa, bu işçilərin əmək haqqının gecikməsinə, büdcə kəsirinə və s. gətirib çıxarar. Eyni zamanda, minimum əmək haqqı, əməyin normal fiziki təkrar istehsalı üçün zəruri olan fondlar nəzərə alınmaqla təyin edilməlidir. Yəni, yaşayış minimumu öz növbəsində dövlətin pul siyasətindən asılıdır.

Büdcəyə vergi gəlirləri vergi siyasəti ilə təmin edilir, bunsuz gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini təşkil etmək, iqtisadi artımın effektiv stimullaşdırılması mümkün deyil. Məsələn, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi əhalinin məşğulluğunun artırılmasına kömək edir, yaşamaq və bazarda öz yerini tutmaq şansı verir (Əliyev A.Ə, Şəkəreliyev A., 2002: s. 440).

Dövlət sektorunda əmək haqlarını tənzimləyən subyekt, iqtisadi imkanlarından gəlir əldə edir. Bu sahənin səyləri ilə istənilən cəmiyyətin insan potensialı formalaşır. Konkret olaraq bu faktorun, sağlamlığın təbliği və asudə fəaliyyətində də rolu böyükdür. Bu sahənin saxlanılması xərclərini artıraraq dövlət iqtisadiyyatın fərdin inkişafına yönəlmiş sosial yönümünü inkişaf və stimullaşdırma həyata keçirir. Tərs

bir əlaqə də mövcuddur: daha mürəkkəb, yaradıcı iş, iqtisadi böyüməyə gətirib çıxaran zaman vahidi üçün böyük bir istehsal kütləsi yaradır (Rzayeva T.Ə., 2003: s. 70-71).

Qanunvericilik metodları. Gəlirlərin tənzimlənməsində mühüm yer, bütün tənzimləmə prosesinin başlanğıc nöqtəsi olan qanunvericilik və tənzimləmə bazasının inkişafıdır. Standartlara əsaslanan normativ istehlak büdcələrini hesablamaq üçün, iş vaxtı normaları, iş vaxtı rejimlərini, müəssisələrdə tətill müddətini, təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılmasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Vergi dərəcələri - gəlir vergisinin tutulması üçün, hüquqi şəxslərdən vergilər (sosial və s. daxil olmaqla).

Gəlirlərin və əhalinin həyat keyfiyyətinin tənzimlənməsi üçün ən əhəmiyyətli faktorlar: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanun), Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, iqtisadi islahatlar haqqında qanunlar, məşğulluq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikasının Hökumətinin qərarları (minimum əmək haqqının artırılması, kollektiv olaraq hüquqi dəstək - müqavilə sistemi, sosial təminat və sığorta, sosial təminatlar və s.).

İnzibati metodlar. Bunlar əlavə maddi təşviqlərin yaradılması və ya iqtisadi (maliyyə) ziyan riski ilə əlaqələndirilmir, gücün gücünə əsaslanır və qadağan, icazə və ya məcburetmə tədbirlərini əhatə edir (Xudiyev N.N., 1993: s. 122).

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əvvəlki inzibati tədbirlərin bir qismi saxlandı, lakin yeniləri də ortaya çıxdı: inhisar bazarlarına birbaşa dövlət nəzarəti; standartların hazırlanması, onlara riayət olunmasına nəzarət; əhalinin həyatının qəbul oluna bilən minimum parametrlərinin aşağıda yoxsulluq səviyyəsində olması və təhsili; millətin mənafelərinin qorunması - ixrac lisenziyası və ya idxal üzərində dövlət nəzarəti.

Uzlaşma metodları. Bir çox ölkədə bu üsullar geniş yayılmışdır və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə olunur. Sosial tərəfdaşlıq - hökumətin, sahibkarların və işçilərin əmək haqqı və sosial transferlər dinamikası ilə bağlı fəaliyyətlərinin koordinasiyasıdır (Quliyev F.T., 2004).

Sosial tərəfdaşlıq ideyası, 1950-ci illərdə inkişaf etdirilmişdir. L. Erhard, R. Balog və başqaları, bir tərəfdən işçilərin həmkarlar ittifaqları və digər tərəfdən, ölkənin uğurlu iqtisadi inkişafı naminə sahibkarlar birlikləri tərəfindən təmsil olunan ictimai mənafeələrin uyğunlaşdırılması ehtiyacından ibarətdir. Hökumət, milli işəgötürənlər birlikləri və həmkarlar ittifaqları tərəfindən iqtisadi və sosial siyasət sahəsində "sosial müqavilə" nin bərabər tərəfdaşlar kimi çıxış etməsini dəstəkləyir. Müxtəlif səviyyəli müqavilələr, məsələlər minimum əmək haqqı, tarif dərəcələri, sosial müavinətlər, gəlirin indeksləşdirilməsi qaydası, iş vaxtı, zərərin əvəzi, əmək hüquqlarının zəmanəti, əməyin mühafizəsi, mənzil və s. (Berger D., Vavra J., 2014).

Hər bir metod birbaşa və dolaylı təsir tədbirlərinə malikdir. Dövlətin birbaşa müdaxiləsi tədbirlərinə aşağıdakılar daxildir: ərazisindəki minimum əmək haqqının dövlət zəmanəti, büdcə sferasında əmək haqlarının tənzimlənməsi, regional əmsallar sisteminin yaradılması, dövlət investisiyaları, istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün proqramların subsidiyalaşdırılması, vergi azadlıqları, birbaşa idarəetmə əhalinin müəyyən qrupları üçün işçi yerlərinin məcburi olaraq ayrılması, işçilərin yenidən hazırlanmasının təşkili və müəyyən sayda işçinin sosial zəruri işləri yerinə yetirməsi üçün ayrılması və s.

Dolaylı təsir metodlarına yoxsulların verdiyi vergilərin güzəştli şərtlərə əsaslanaraq formalaşması daxildir (Blaug M., 1970).

"Sosial müdafiə" termini ilk dəfə 1935-ci ildə ABŞ-ın Sosial Müdafiə Qanununda istifadə olunub və bu ölkə üçün yeni olan qocalıq, ölüm, əlillik və işsizliyə görə icbari sığorta institutunu qanunvericiliklə müəyyənləşdirən aspektlər təyin olundu. Tezliklə bu termin dünyanın bir çox ölkəsində və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) təcrübəsində geniş tətbiq olunmağa başladı, çünki yaşlılara sosial-iqtisadi dəstək və kömək üçün milli proqramlar və sistemlərin təşkili probleminin mahiyyətini sadə və anlaşılqılı şəkildə ifadə etdi. Daha sonra bu tərifin əhatə dairəsi, BƏT, Dünya Səhiyyə Təşkilatı (DST), Beynəlxalq Sosial Təminat Birliyinin (BSTB) sosial sığorta və sosial yardımla bağlı konvensiya və tövsiyələrini hazırlayarkən və

qəbul edərkən, bu ölkədəki işçilər üçün minimum gəlirlərə zəmanət verildi. Əlillik hadisəsi, həm də şəraitdən asılı olaraq əməyin mühafizəsi, əmək haqqı kimi əlamətlər və hallar fundamental tipli anlayışlar kimi götürüldü (Clower R., 1987).

"Sosial müdafiə" kateqoriyasını müəyyənləşdirmək üçün bir neçə yanaşma mövcuddur: siyasi-iqtisad, metodoloji və instrumental.

Siyasi-iqtisadiyyat yanaşması çərçivəsində qeyd olunur ki, geniş mənada sosial təhlükəsizlik, obyektlərin öz maraqlarını təşviq edərkən və müdafiə edərkən, cəmiyyətdəki mövqelərini formalaşdırarkən sosial sistemə etibar edə biləcəyi halıdır. Sosial təminat həmişə ilk növbədə cəmiyyətin müəyyən və ya bütün subyektlərinin sosial statusunun qorunması deməkdir; ikincisi, sosial mövqelərini müdafiə edən subyektlər var; üçüncüsü, təsirindən qorunma tələb olunan risk faktorları (normal sosial vəziyyətin pozulması) var; dördüncüsü, təhlükəsizlik dərəcələri (səviyyələri) müəyyən edilə bilər; beşincisi, yuxarıdakı bütün məqamları əks etdirən təhlükəsizlik formaları mövcuddur (Condorcet N., 1985).

"Sosial müdafiə" kateqoriyasının ən vacib xüsusiyyətlərinə metodoloji yanaşma çərçivəsində sosial müdafiənin növləri və təşkilati-hüquqi formaları; sosial yardım alan və ya sosial sığortaya cəlb olunan vətəndaşların kateqoriyaları. Bu yanaşma BƏT-in müxtəlif sosial sığorta və sosial yardım institutlarının birləşməsi kimi milli sosial müdafiə sistemlərinin institusional quruluşuna əsaslanan mövqelərinə əsaslanır. Metodoloji yanaşma çərçivəsində sosial müdafiə formalarına aşağıdakılar daxildir: a) müxtəlif sosial sığorta növləri (pensiya, istehsalatda bədbəxt hadisələrə, işsizliyə qarşı sığorta); b) müxtəlif növ yardımlar şəklində sosial yardım; c) milli əməyin mühafizəsi sistemləri; d) təhsil almaqda dövlət yardımı; e) müəssisə səviyyəsində sosial müdafiə sistemləri (Hall R. E., 1987: pp. 971-987).

"Sosial müdafiə" kateqoriyasına instrumentalist yanaşma dövlət sosial siyasətinin tətbiq olunan problemlərinin həllində çox səmərəlidir: mənbələrə ehtiyacın qiymətləndirilməsi, dövlət zəmanətləri və minimum sosial standartların köməyi ilə bölüşdürülməsi metodlarıdır.

Maddi etibarsızlıqdan qorunma formaları və üsulları geniş yayılmış və bir çox muzzdlu əmək insanlarını əhatə edən qocalıq, əlillik, əmək fəaliyyətinin itkisi, xəstəlik, istehsalatda yaralanma və s. əlaqələndirilir. Eyni zamanda, müxtəlif forma və metodlardan istifadə olunur: müəssisə və sənaye işçilərinin qarşılıqlı köməyi; yaşlılar, əlillər üçün adət və ya qanunla müəyyən edilmiş maddi dəstək; sosial sığorta, sosial yardım, xeyriyyəçilik və s. Birlikdə, sosial bazar iqtisadiyyatı, sosial yönümlü dövlət və özəl biznesin ayrılmaz elementi olan əhalinin sosial müdafiəsini təşkil edirlər. Sosial müdafiə hüququ beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınır və insanın ləyaqətli bir həyatını qorumaq üçün lazım olan miqdarda fizioloji, sosial və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyəti dövlət tərəfindən təmin edilir. Milli sosial müdafiə sisteminin quruluşu əsasən ölkədəki nizamı, cəmiyyətdəki harmoniyanın dərəcəsini, iqtisadi və sosial inkişafın sabitliyini və dinamikasını müəyyənləşdirir (Heilbroner R., 1970).

Sosial müdafiə dövləti, cəmiyyəti, şirkətləri, ictimai təşkilatları, vətəndaşları əvvəllər qeyd olunan müxtəlif sosial təhdidlərdən (işsizlik, yoxsulluq, xəstəlik və s.) qorumaq üçün həyata keçirdiyi müxtəlif tədbirlərin məcmusu kimi başa düşülür. Geniş mənada sosial müdafiə dövlətin və ictimai təşkilatların (ilk növbədə həmkarlar ittifaqlarının) sosial siyasətin məqsəd və prioritetlərini həyata keçirmək, cəmiyyətin hər bir üzvünə hörmət etməsini təmin edən qanunvericiliklə təsbit edilmiş bir sıra iqtisadi, hüquqi və sosial təminatların həyata keçirilməsindəki fəaliyyətdir . Fərdin normal irəliləməsi və inkişafı üçün zəruri olan layiqli həyat səviyyəsi daxil olmaqla mühüm sosial hüquqlar, sosial müdafiə, sağlamlığı, iş qabiliyyətini qorumaq üçün işçilərin, iş həyatını keyfiyyətini pisləşdirən əlverişsiz amillərdən (sosial və peşə riski) təcrid etmək məqsədi ilə, iqtisadi, sosial, hüquqi, təşkilati, tibbi və texniki tədbirlər sistemi ardıcıl və əlaqəli formatda dövlət tərəfindən həyata keçirilir . İşçilərin və subyektlərin maliyyə vəziyyəti, qanunvericilikdə və əmək müqavilələrində müəyyən edilmiş hallarda və şərtlərdə sığorta mexanizmləri daxil olmaqla həyat səviyyəsini

yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə xüsusi mexanizmlər, fondlar və sosial müdafiə qurumları yaradılır.

Bu sahədə əsas sənəd olan Avropa Sosial Xartiyasında sosial müdafiə olduqca geniş təfsir olunur və həm vətəndaşların sosial risklərdən (işsizlik, xəstəlik, qocalıq, kimsəsiz qalma) qorunmasını və bir sıra digərlər prosesləri əhatə edir. Həyatın vacib elementləri: təhsil, səhiyyə, mənzil, sosial xidmətlər, ailə müavinətləri, xüsusi kirayə evlər üçün mənzil müavinətləri kimi anlayışlar, bir çox ölkələrdə tətbiq edilir və uğurla dinamik inkişafdadır (Hicks J., 1989: pp. 696-712).

Dar mənada sosial müdafiə, ilk növbədə, əhalinin ən həssas təbəqələrini - əlillər, təqaüdcülər, işsizlər, aztəminatlı vətəndaşları dəstəkləmək üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati xarakterli məqsədyönlü konkret tədbirlər məcmusudur.

İşçilərin sosial müdafiəsi aşağıdakı sahələri əhatə edir:

a) işçilərin ailələri üçün ləyaqətli formada yaşamaq, kifayət miqdarda özləri üçün sərbəst gəlir qazanmasına imkan verən əmək fəaliyyəti ilə əhalinin məşğulluğ şəraitin yaradılması;

b) İşçilər üçün təhlükəsiz iş şəraitinin təmin edilməsi, onlar və ailələri üçün milli səhiyyə, reabilitasiya və peşə təhsili sistemlərinə çıxış;

c) İşsizlik, xəstəlik, doğuş, evdəki qəza, iş zədəsi və ya peşə xəstəliyi, əlillik, qocalıq, itki səbəbindən işçilərinə və ailə üzvlərinə maddi qaynaqların yaşayış minimumunu təmin etmək (Koopmans T. C., 1965).

3.2. Əhali gəlirlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və rifahın yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Əhalinin pul gəlirlərini tənzimləməkdə dövlət əsaslı olaraq dəyişən müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edir. Spesifik şərtlər, dövlətin maddi imkanları, tənzimləmə təcrübəsi və s. İstifadə olunan metodlar ilə dövlət müəyyən olunmuş hədəflərə çatmaqla tənzimləmə funksiyalarını həyata keçirir. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bir çox metodları arasında birbaşa, dolayısı olaraq bölünən hüquqi, inzibati, iqtisadi məsələləri ayırmaq olar (Lucas R. E., 1988: pp.3-42). Birbaşa tənzimləmə metodları güc-inzibati münasibətlərə əsaslanır və tənzimlənmə obyektlərinə inzibati təsir göstərməyə qədər azalır. Birbaşa fəaliyyət metodları arasında müxtəlif formalar subvensiyalar, subsidiyalar, müavinətlər, büdcədən və büdcədən kənar fondlardan subsidiyalar, güzəştli kreditlər şəklində məqsədli maliyyələşdirilir. Bu cür metodların məqsədi iş prioritetlərinə nail olmaq və əhali qruplarının gəlirlərinin tənzimlənməsindən ibarətdir. Bu tədbirlər müsbət effektlə yanaşı, rəqabət səviyyəsinin azalması, bazarın tarazlaşdırma funksiyasının zəifləməsi şəklində də mənfi nəticələrdə səbəb ola bilər (Lyon D., 1986).

Dövlət hüquqi, inzibati və maliyyə tədbirləri ilə əhalinin gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir.

Dolayısı tənzimləmə üsulları əsasən pul təsirinə əsaslanır və gəlir sahiblərinin iqtisadi mənafeələrinə təsir göstərir. Dolayısı dövlət müdaxiləsi aşağıdakı alətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir: sosial əhəmiyyətli malların qiymətlərinin tənzimlənməsi, pul dövriyyəsi və vergi, valyuta bazarında əməliyyatlar aparmaq, müxtəlif mühasibat uçotu, bank faizləri. Dolayısı metodlardan istifadə edərək dövlət

həm istehsalçıların, həm də işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Bazar sistemində dolayısı tənzimləmə üstünlük təşkil edir. Keçid islahatlarının əvvəlində, birbaşa hökumətin təsiri və bazar iqtisadiyyatının formalaşması ilə dolayısı tənzimləmə metodlarına üstünlük verilir (Липпе фон П., 1995).

Birbaşa və dolayı dövlət tənzimlənməsi praktik olaraq hüquqi, inzibati və iqtisadi metodlarla həyata keçirilir. Qanuni metodlar müəyyən edilmiş qaydalar və qaydalar sistemi vasitəsi ilə qanunvericilik aktları çərçivəsində istifadə olunur. Qanunvericilik normaları və qaydaları sistemi əhalinin gəlir sahəsindəki formalarını, şərtlərini və öhdəliklərini tənzimləyir. Xüsusilə dövlət qanunlarının köməyi ilə aşağıdakılar tənzimlənir: pensiya, əmək haqqı, tibbi sığorta, müavinətlər və yaşayış minimumu. Normativ aktlar vasitəsi ilə gəlir kimi hissələrə təsir edir (miras, əmanət faizləri, qiymətli kağızlar və s.) (Локк Дж., 1960).

Əhalinin gəlirlərinin fərqləndirmə səviyyəsinin və meyarının müəyyənləşdirilməsi, ona müxtəlif amillərin təsiri məsələləri neoklassik, keynesianizm, neoliberalizm, monetarizm, institusionalizm və s. kimi elmi sahələrin nümayəndələrinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. A. Marshall, JB Clark, W. Pareto, A. Pigou, J. Keynes, J. Hicks, W. Oiken, L. Erhard, M. Friedman, F. Modigliani, T. Veblen, J. Commons, J. Tinbergen, G. Becker, J. Dusenberry kimi şəxslərin bu sahədə gördükləri işlər nəticəsində bir çox nəzəri əsas və fundament formalaşdırmaqla reallaşır.

Bununla yanaşı, hələ də gəlirlərin tənzimlənməsinin bütöv mexanizmi barədə kompleks təsəvvür mövcud deyil. Müasir Azərbaycan şəraitinə uyğun olaraq əhalinin gəlirlərinin differensiasiyasının təzahürünün mahiyyəti və formalarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı kifayət qədər işlənməmiş məsələlər qalmaqdadır. Bu, ilk növbədə, gəlirlərin fərqləndirilməsinin keyfiyyət və kəmiyyətə müəyyənliyinə aiddir. Azərbaycanda gəlirlərin formalaşması və paylanması tendensiyaları və qanunauyğunluqları kifayət qədər açıqlanmır (Лосев А.Ф., 1990). Dövlətin gəlirlərin tənzimlənməsi sahəsinə müdaxilənin rolu və sərhədləri həll edilməyib. Sosial - iqtisadi inkişafın müasir dövrü nəzərə alınmaqla əhalinin gəlirlərinin artımının iqtisadi mexanizminin formalaşmasının xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi əhalinin gəlirlərinin differensiasiyasının optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Lakin aparılan təhlillər

göstərdi ki, vahid meyarı ayırmaq çətin görünür. Bu, iqtisadi parametrlərdən daha çox institusional (qeyri-rəsmi) amillərdən asılı olacaq. Buna görə də, əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsini əvvəlcədən müəyyən edilmiş differensiasiyanın maksimum və ya hər hansı dəqiq səviyyəsinə deyil, Pareto-yaxşılaşma istiqamətinə, Qəddor-Hiks meyarına və s. uyğun həyata keçirmək məqsədəuyğundur (Львов Д.С., 2002).

Həmçinin, əhalinin gəlirlərinin fərqləndirilməsi üçün kompleks sintetik meyar axtarışının ümumi həlləri çətindir. Bu müddəa rifahın iqtisadi nəzəriyyəsinin nümunəsində açıqlanır, hansı ki, sintetik rifah meyarının axtarışını aparır.

Tarixi inkişaf zamanı əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası heç də aradan qaldırılmaz, əksinə, getdikcə daha mürəkkəb və müxtəlif formaları mürəkkəb olur. Əhalinin gəlirlərinin differensiasiyasının konkret formalarını xarakterizə etmək üçün aşağıdakı analitik konstruksiyalardan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur: "əhalinin iqtisadi potensialının diferensiasiyası" və "sosial diferensiasiya". Bu anlayışlar ümumi qəbul edilib və geniş yayılmışdır (Мальтус Т.Р., 1993).

Analitik konstruksiyalar optimal diferensiasiya səviyyəsinin tədqiqi baxımından perspektivlidir. İqtisadi potensial fərdin (ev təsərrüfatının) inkişaf imkanlarını xarakterizə edərək, tədqiqatçını gəlirin, tələbatın, mövcud əmanətlərin miqdarı, mənzil və digər daşınmaz əmlakın mövcudluğu, müxtəlif Məişət texnikası və s. haqqında məlumatların müqayisə edilməsinə yönəldir. "Sosial diferensiasiya" anlayışı həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin sosial fərqlərini xarakterizə edərək, fərdin zəifliyi (riskə məruz qalma), öz maraqlarını müdafiə etmək və qərarların qəbul edilməsinə təsir etmək imkanı, kastlara, etnik qruplara və s. mənsubluqla bağlı fərqliliklərin tədqiqinə istiqamət verir (Мещерякова О.В., 1995). Əlbəttə ki, "fərdin iqtisadi potensialı" və "sosial diferensiasiya" anlayışları ciddi indikatorlar deyil. Lakin, məhz onlar digər göstəricilərlə birlikdə əhalinin gəlirlərinin fərqləndirilməsinin iqtisadi cəhətdən səmərəli və sosial baxımdan verilən səviyyəsinə daha dəqiq xarakterizə edə bilirlər. Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi zamanı digər metodoloji mürəkkəbliyi də nəzərə almaq lazımdır. Əhalinin gəlirlərinin formalaşması,

bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzrə vahid proses gəlir əldə etmək, ondan istifadə etmək və s. ilə bağlı bir çox müstəqil proseslərə "parçalanır". Paralel olaraq, eyni zamanda və ya vaxt keçdikcə dəyişməklə bir-birinə birbaşa və ya dolaylı əlaqələr sistemi vasitəsilə təsir edirlər. Onların hər biri xüsusi fəaliyyət mexanizminə, öz məntiqinə, inkişaf formasına malikdir (Милль Дж.Ст., 1982).

Nəzərdə tutulan problemlərin ikinci qrupu bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində müasir tendensiyaların müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Burada göstərilir ki, bazar iqtisadiyyatında əhalinin gəlirlərinin formalaşması üç gücün-həmkarlar ittifaqlarının, sahibkarlıq təşkilatlarının və dövlətin tənzimləyici təsiri altındadır. Məhz onlar əmək bazarının həlledici parametrləri, ilk növbədə əmək haqqının müəyyən edilməsi, habelə iş vaxtının müddəti, əmək şəraiti, sosial təminat sisteminin formalaşdırılması qaydası, işçilərin işə götürülməsi və işdən çıxarılması qaydası, sahibkarlıq və muzzdlu əmək nümayəndələri arasında danışıqların aparılması qaydası, o cümlədən mümkün tətillərin və lokautların tənzimlənməsi və s. tənzimlənen güclü mexanizm formalaşdırırlar (Милль Дж.Ст., 1982).

Bir sıra ölkələrdə dövlət qanunvericiliklə minimum əmək haqqını məcburi standart olaraq müəyyənləşdirir ki, bu da əmək haqqının yaşayış səviyyəsinin altına düşməsinin qarşısını alan müəyyən bir sosial stabilizator rolunu oynamağa, yəni işçilərin həyatda qalması üçün minimum şərtlərə xidmət edir. Minimum əmək haqqı və maksimum iş vaxtının qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlət qanunverici və tənzimləyici rolunu əmək bazarının fəaliyyəti ilə əlaqəli bir çox şərtlərə də genişləndirir.

Sahibkarlıq gəlirləri kimi digər gəlirlərin formalaşmasında bazar prosesləri ilə yanaşı, dövlət də müəyyən rol oynayır. Dövlətin mənfəətin artırılması prosesinə birbaşa təsiri baxımından əsərdə inhisar əleyhinə qanunvericilik və kiçik sahibkarlığın dövlət dəstəyi vurğulanır (Нестеров Л.И., 2001).

Bütün bu proses, sahibkarlar tərəfindən ilkin gəlir tənzimlənməsinin istiqamətlərini açıqlayır. Beləliklə, müasir şəraitdə əməyin ödənişini səhm qiymətlərinin hərəkəti ilə əlaqələndirmək meyli mövcuddur. Sanki əmək haqqı müəyyən bir sabit ödəniş və səhmlərin sahibliyindən əldə edilən gəlirdən ibarətdir. Müvafiq olaraq, onun həcmi bir-birindən ayırd edəcəyimiz bir sıra amillərdən asılıdır: şirkətin səhmlərinin ümumi risklilik səviyyəsi; şirkətin səhm qiymətinin dinamikası; işçilərin şirkətin səmərəliliyinə töhfə vermək bacarığı, həmçinin səhv hesablama ehtimalını azaltmaq bacarığı və s. (НИКИТИН С., ГЛАЗОВА Е., 1992).

Bu gün fond bazarı xeyli risklər yaradır, buna görə də işçi və qulluqçuların özlərini əsassız risklərdən necə qoruya biləcəyi məsələsi ortaya çıxdı. Bir sıra ölkələrin hökumətləri səhmlərə yatırılı biləcək sabit pensiya proqramlarının aktivlərinə məhdudiyyətlər qoymaqla bu riskin ölçülərini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Lakin bir çox proqramlar bu məhdudiyyətlərə təsir göstərmir.

Cəmiyyətin inkişafının daha çox sənaye mərhələsinə xas olan əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində tendensiyalarla yanaşı, işdə postindustrial dövrə keçidlə bağlı yeni tendensiyalar da aşkarlanıb (НИКИТИН С., НИКИТИН А., 1998).

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda təhsil səviyyəsindəki fərq, nüfuzlu bir peşədə təhsil almaq üçün yüksək xərc tələb etdiyindən, əhalinin gəlirlərini fərqləndirən bir amildir. İnsanlar öz aralarında təhsil səviyyəsi və peşə hazırlığı baxımından fərqlənirlər. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə uyğun olaraq əmək haqqı fərqlərindəki ən əhəmiyyətli amil insanın işinin səmərəliliyini artıran bilik, bacarıq və bacarıqlarının inkişafına yatırımdır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi sadə ixtisasız əməyə görə əmək haqqının yalnız kiçik bir hissəsinin ödənildiyini qəbul edir. Əsas hissə təhsil, təcrübə və iş yerindəki təlimdən asılıdır (НИКИТИН С.М., АНДРОСЕНКО С.В., 1998: 12 номер).

İntellektual renta, müəyyən bir mənbənin xidmətləri üçün real ödənişlə bu mənbənin sahibini satmağa vadar edən, ödənilməsi lazım olan minimum qiymət arasındakı fərkdir. Bu proses, postindustrial iqtisadiyyata keçid və qloballaşma şəraitində əhalinin gəlirlərinin dolayısı yolla da olsa tənzimlənməsinin beynəlxalq

səviyyədə həyata keçirildiyinə diqqət çəkir. Bu, Dünya Bankı vasitəsi ilə dünyada yoxsulluq və yoxsulluqla mübarizə proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Məsələn, Dünya Bankının mütəxəssisləri yoxsulluğun tərifinə öz yanaşmalarını inkişaf etdirmişlər. Buna görə, yoxsulluğun ən yüksək həddi gündə iki ABŞ dollarıdır. Aşağı yoxsulluq həddi gündə 1 dollar olaraq müəyyən edilmişdir (НИКИТИН С.М., НИКИТИН А.С. ,1997: 3 номер).

Global proseslərin fəallaşması ilə əlaqədar müəllif Beynəlxalq əmək bazarının formalaşması tendensiyasını vurğulayır. Məsələn, Aİ-də Milli əmək bazarlarının yüksək səviyyədə birləşməsinə nail olunub. 1992-ci ildən başlayaraq, Aİ ölkələrində muzzla işləyən bütün işçilər məşğulluq haqqında vahid sənəd əldə edirlər. İşgötürən, iş yeri və müddəti, mükafatlandırmanın məbləği və şərtləri, habelə sosial sığorta növü orada göstərilir.

Burada həmçinin işçi qüvvəsinin ixracından gəlirlərin artması tendensiyasını vurğulayır. Vacibdir ki, ixracatçılar yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, həm də inkişaf etmiş ölkələrdir, məsələn, İtaliya, Kanada, Portuqaliya, Yunanıstan və s. ölkələrinin əksəriyyətində miqrantların həm rüsumların azaldılması, həm də güzəşt və kreditlərin verilməsi yolu ilə istehsal vasitələrinin gətirilməsini maksimum dərəcədə təşviq etmək siyasəti yer alır (Рудакова О. В.,2008: 3 часть).

Gəlirlərin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsinə ehtiyac yalnız formalaşma amil modelinin deformasiyaları ilə deyil, həm də sosial-iqtisadi münasibətlərin keyfiyyət müxtəlifliyinin mürəkkəbləşməsi və böyüməsi, genişlənməsindən qaynaqlanır. İştirakçıların dairəsi, gəlirlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi formaları və metodlarındakı dəyişikliklərdə əsas rol oynayır. Bu prosesin tənzimlənməsində dövlətin iştirak sərhədləri və dərinliyi mövcud deformasiyaların təbiəti və səbəbləri ilə müəyyən edilir. Bazarın özünütənzimlənməsinin və dövlət tənzimlənməsinin ənənəvi formasından fərqli olaraq, bazar və dövlət tənzimləmə metodlarını özündə birləşdirən əhalinin gəlirinin tənzimlənməsində rol oynayan, vahid mexanizminin nəzəri

təminatına əsaslanan model daha perspektivlidir (С.С. Шаталин, Ю.А. Левада. А.В. Успотанина , 1990).

Dövlət tənzimlənməsi, əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesinə təsir göstərən müxtəlif istiqamətlərin, formaların, metodların və vasitələrin həcmli bir sistemidir. Burada, həm dövlətin əhalinin gəlirlərinin formalaşmasına, bölgüsünə və yenidən bölüşdürülməsinə təsirinin ümumi qarşılıqlı əlaqəli istiqamətləri, həm də ixtisaslaşdırılmış gəlir, əmək haqqı və məşğulluq siyasəti, eləcə də sosial və demoqrafik siyasəti vurğulanır. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsi aktiv olmalıdır. İndiyə qədər bu siyasət müəyyən problemlərlə qarşılaşmışdır. Yalnız bu sahədə qəbul edilmiş təhrifləri düzəltmək və azaltmaq məqsədi daşıyırdı. Fəal dövlət siyasəti onun qoruyucu xarakter daşdığını və əhatə etdiyini bildirir, sosial münasibətlər sahəsində mənfi nəticələrin baş verməsinin qarşısını alan bir sıra qabaqlayıcı tədbirlər görür.

Tənzimləmə məqsədyönlü olmalıdır. İndiyədək dövlət əhalinin əksəriyyətinə istiqamətlənmişdir. Tamamilə aydındır ki, böhran zamanı və bilavasitə böhrandan sonra vəsaitlərin istiqamətləndirilməsi üzrə bu cür siyasət düzgün ola bilər, lakin bu gün tamamilə qəbul edilməzdir.

Dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm obyektə əməyin ödənilməsinin diferensiasiyası prosesləridir. Dövlət əmək haqqının təminatlı minimumunun müəyyən edilməsi yolu ilə əmək haqqının və gəlirlərin səviyyəsinin formalaşdırılması prosesində, əhalinin gəlirlərinə sərt vergi siyasəti, onların indeksasiyası və s. fəal iştirak etməlidir (Н. А. Волгина и проф. Л. П. Храпылиной, 2005: стр. 390).

Dövlətin gəlir siyasətinin həyata keçirilməsi üçün işsizliyə qarşı mübarizə tədbirlərinin əlaqələndirilməsi, xalq təsərrüfatının institusional strukturunun yenidən qurulması, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətin sosial təhlükəsizliyin və vətəndaşların sosial risklərdən müdafiəsinin təminatçısı funksiyasını yerinə yetirməsi üçün sosial müdafiənin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, mümkün sosial risk növlərinin

müəyyənləşdirilməsi, onlardan qorunma üsullarının hazırlanması, müdafiə üçün vəsaitlərin yığılması və xərclənməsi üçün effektiv sistemin yaradılması və s. zəruridir (Степанова Т. Н., 1999: 4 номер).

Müxtəlif sosial müəssisələrin, peşə təşkilatlarının və bazar münasibətlərinin digər subyektlərinin tənzimləyici potensialından daha geniş istifadə olunmalıdır. Bu vəziyyətdə müəyyən bir rol dövlət hakimiyyət orqanlarına məxsusdur. Əhalinin gəlirlərinin effektiv tənzimlənməsi yalnız ümumi iqtisadi siyasət çərçivəsində mümkündür. Əhalinin gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsində sosial tərəfdaşlıq mexanizmindən - dövlət idarəetmə orqanları, həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlərin nümayəndələri arasında əlaqələndirilmədən istifadə etmək vacibdir.

Müasir dövrdə qeyri istehsalat sahəsinin inkişafı və əsasən də xidmət sahələrinin inkişaf etməsi nəticəsində, müxtəlif dövlətlərin əsas siyasətinin istiqaməti bu proseslərin dəstəklənməsinə və irəliləməsinə əsaslanır. Postindustrial sosial iqtisadiyyatın inkişaf etməsi zərurət yaradır ki, maddi-texniki bazanın inşafı insana əsaslanan istehsalat sferası formalaşdırsın və fundamental əsas olaraq insan kapitalını götürsün. Qloballaşan dünyada bu kimi faktor çox geniş yayılmışdır və insanın bütün istehsalat prosesində mərkəzi faktor kimi çıxış etməsi, insan kapitalının evolyusiyasını göstərir (Сыборов А. В., 1997). V.L. İnozəməv postindustrial inkişafının əsas iki modelini qeyd edir hansı ki, Avropa və Amerika institutlarına əsaslanan bazaya malikdirlər. Bu iki modelin Avropa və Amerika təcrübələrinə əsaslanması ona görə vacibdir ki, burada daha çox, təcrübə və praktik proseslər rol oynayır. 20-ci əsrin ortalarından inkişaf edən bu proses insan kapitalını və insan dəyərini yeni bir mərhələyə çıxardı hansı ki, bütün inkişaf mərhələlərindən fərqli olaraq burada elə inkişafın və dinamikanın özü insana əsaslanan baza yaratmaq məcburiyyətində qaldı. Bunun əsasında dövlət quruculuğu və dövlətlərin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi faktorlar dayanır. Buna görə də postindustrial solumun formalaşması, bütün ölkələr üçün əsas və dinamik formada mövcud olan sosial-iqtisadi modelin

formalaşmasına əsas yaratdı və insan kapitalı burada açar rolunda çıxış etdi (Суринов А.Е., 2000).

Bu iki modelin müəyyən fərqlərinin olmasına baxmayaraq, postindustrial cəmiyyətin formalaşmasına bu əsas yaradır ki, insana öz intellektual bacarıq və xüsusiyyətlərinə görə qiymətin verilməsi və bu faktorun əsas olması başlıca əlamət kimi çıxış edir. Burada hər bir vətəndaşın xüsusiyyəti və unikalılığı daha sonrakı inkişaf üçün vacib rol oynayır. Bunun nəticəsində isə istehsalat və münasibətlər sisteminin transformasiyası baş verir və əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq mərkəzi faktor kimi insan çıxış etdiyi üçün buna zərurət yaranır. Bu kontekstdə əsas olaraq insana qarşı olan münasibətin dəyişdirilməsi və formalaşması deyil, həm də təsir edən faktorların yenidən dərk edilməsi və dinamikası məsələsi mərkəzi problemlərdən və inkişaf etdiriləcək məsələlərdən birinə çevrilir. Bu onunla əlaqəlidir ki, postindustrial cəmiyyətin formalaşmasında insanın əsas rol oynamağına baxmayaraq, digər sahələrində inteqrasiya edilməsi və strukturunun dəyişdirilməsi vacib aspektlərdən birinə çevrilir.

Postindustrial cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi zamanı əsas açar rolu kimi istehsal resursu olan bilik və informasiya çıxış edir hansı ki, real olaraq bütün produksiyanı dəyişir və yeni bir formatda təqdim etmək üçün əsas yaradır. Artıq əsas resurs olaraq insan kapitalı və onun əldə etdikləri bilik və bacarıqlar çıxış edir.

Və buna əsaslanaraq onu da demək olar ki, postindustrial cəmiyyətin istehsalat sahəsini təşkil edən əsas faktor insan kapitalının keyfiyyət inkişafı və hər bir fərdin xüsusi bilik və bacarıqlarının düzgün və yerində istifadə edilməsi təşkil edir. Burada əsasən fiziki əməyin və kütləviliyinin rol oynaması deyil, texnoloji inkişafı ilə yanaşı insanın bu texnologiyalardan istifadə edə bilmə bacarığı özünü göstərir. Elə buna görə də 20-ci əsrin ortaları, texnologiyanın inkişaf etməsinə və istehsalın dəfələrlə artmasına gətirib çıxardı. Bütün bunlarla yanaşı olaraq, müxtəlif sahələr formalaşdı hansı ki, insan kapitalının inkişaf etməsi və düzgün istifadə olunması sahəsində müxtəlif tədqiqatlar aparmaq iqtidarında olan və gələcəkdə bu kapitalın səmərəli və

düzgün istifadə edilməsi üçün məqsədyönlü sistemə planlaşdırma həyata keçirə biləcək gücə malik olsunlar (Тихомиров А. А., 2003: стр. 134).

Bunu demək olar ki, postindustrial inkişaf zamanı, cəmiyyətin formalaşması və insan kapitalının yeni bir mərhələyə irəliləməsi, onların sosial ədalət və hüquqi baxımdan düzgün qiymətləndirilməsi məsələləri on plana çıxdı. Bir sıra tədqiqatlar onu göstərdi ki, insan kapitalının inkişaf etməsi üçün əsas şərtlərdən biri həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması və s. kimi hallar aparıcı rola malik ola biləcək qədər fundamental xarakterlə çıxış edirlər (Тощенко Ж. Т., Цветкова Г. А., 2012: стр. 434).

Bunu da müəyyən etmək olar ki, cəmiyyətin inkişafı yalnız idarə sisteminin təkmilləşməsinə nəzərdə tutmur, həmçinin effektiv bölgü sisteminin formalaşması və bu sistemin sosial və etik prinsip və normalarına əsaslanmasını vacib bir faktor kimi tutur. Burada bölgü sisteminin formalaşması əsas kimi çıxış edir və demək olar ki, münasibətlərin yaranmasında və davamlı olmasında vacib aspekt kimi özünü göstərir. Bütün bu amillər toplusu isə cəmiyyət subyektləri arasında olan həyat səviyyəsinin, onun sosial strukturunun, sosial münasibətlərinin və cəmiyyət daxilində olan əlaqələrin davamlılığının zəmanətidir (Турбина Н. М., 2009: номер. 2).

Bu proseslərin birgə fəaliyyəti və təkmilləşməsi, daha sonra yaradılan infrastruktur üçün əsas şərtidir. Hər bir iqtisadi sahənin öz fəallığının qorunması şərt olaraq, qabaqcıl prioritet daşıyır. Öz növbəsində isə digər dinamik prosedurlar və sosial-iqtisadi fraqmentlər irəliləyərək funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı başqa sahələrdə olan amillərin formalaşmasını təmin edir.

Postindustrial cəmiyyətin və eləcə də sosial-iqtisadi sferanın təkamülü, hazırkı proqram və layihələrin əsasıdır. Ona görə ki, bu dövrün öz spesifikasiyası var və bu spesifikasiya iqtisadi sferada olan boşluqların rekonstruksiyasını təmin edərək, növbəti inkişafı şərtləndirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Gəlirlər yalnız bazar iqtisadiyyatının hər bir iştirakçısının son fəaliyyət nöqtəsi deyil, sosial ehtiyacların ödənilməsinin mənbəyi, genişləndirilmiş təkrar istehsal, əlillər və yoxsulların sosial müdafiəsi üçün əsasdır. Gəlirlərin funksional bölgüsü istehsal amillərinin sahibləri arasında baş verir. Bununla birlikdə, real həyatda faktor gəlirlərinin əksəriyyəti bir-birinə qarışır (məsələn, işçilərin müəssisənin mənfəətindəki iştirakı) və yenidən bölüşdürülür (bu halda, sosial transfertlərdə olduğu kimi).

Əhalinin pul gəlirlərinin əsas komponentləri sosial transfertlər, əmək haqqı və ticarət və mülkiyyət gəlirləridir.

Gəlirlərin dövlət siyasəti, gəlir və sosial müavinət alanların müxtəlif qruplarının diferensial vergiyə cəlb edilməsi yolu ilə onları dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürməkdir. Bunu nəzərə alaraq milli gəlirin əhəmiyyətli bir hissəsi yüksək gəlirli təbəqədən az gəlirli təbəqəyə keçir. Hazırda dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində yoxsullara sosial dəstək sistemləri formalaşmışdır.

Dövlət pul gəlirlərinin ilkin bölgüsünə birbaşa müdaxilə edir və çox vaxt nominal əmək haqqı artımının yuxarı həddini təyin edir. Əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi əhəmiyyəti onun dəyişməsinin ümumi tələbə və istehsal xərclərinə təsir göstərməsi ilə əlaqədardır.

Gəlir siyasəti dövlət tərəfindən istehsal xərclərini azaltmaq, milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, inflyasiyanı cilovlamaq və investisiyaları təşviq etmək üçün maaş artımını davam etdirmək üçün tətbiq olunur.

Əmək haqqının dövlət tənzimlənməsinin daha təsirli vasitəsi zəmanətli minimumun müəyyənləşdirilməsidir.

Sosial siyasət, gəlirlərin bölüşdürülməsindəki bərabərsizliyin azaldılmasına və bazar iqtisadiyyatı iştirakçıları arasında ziddiyyətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş dövlət tədbirləri sistemidir.

Yoxsulluq, əhalinin müəyyən təbəqələrinin müəyyən bir cəmiyyətin normalarına uyğun olaraq minimum yaşayış imkanlarına sahib olmadığı cəmiyyətin bir hissəsinin

belə bir iqtisadi vəziyyəti kimi qəbul edilir. Mütləq və nisbi yoxsulluğu, dərin və dayazlığı ayırd edin.

İşdə aparılan araşdırmaya əsasən müəyyən edilmişdir:

-bazar iqtisadiyyatında gəlirin bölüşdürülməsi istehsal amillərinin hər bir sahibinin gəlirlərini təklif olunan mənbələr üçün bazarda mövcud olan tələb və təklifdən asılı olaraq almasına əsaslanır;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirin qeyri-bərabər paylanması mövcuddur;

- dövlət birbaşa bazarın yaratdığı gəlirlərin bölüşdürülməsində iştirak edir.

Hazırda ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirin bölgüsü son dərəcə qeyri-bərabərdir. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində kasıblarla varlılar arasında dərin uçurum var. Bu uçurumdan çıxmaq üçün ölkənin iqtisadi inkişafına davam etməsi lazımdır.

Digər yöndən baxıldıqda isə, tədqiqat prosesində müəyyən edilən aspektlər daha çox əlaqəyə və qarşılıqlı təsirə əsaslanan prosesləri öyrənilmişdir. Hər bir faktor və əlamət müəyyən sahələrdə bir-birinə əsaslanan fundament əsasında mövcuddur və buna dayanaraq inkişaf edir. Səbəb-nəticə mexanizminə diqqət yetirsək görərik ki, istənilən faktor müəyyən bir əlamətə dayanaraq mövcuddur. Məsələn: Dövlətin iqtisadi sahəsi birbaşa olaraq siyasi proseslərdən və eləcədə sosial vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir. Qeyri-stabil dövlət şəraitində heç bir iqtisadi inkişafdan söz gedə bilməz, eləcədə iqtisadi baza olmasa sosial sahə rahat və layiqli şəkildə mövcud olmaz. Qarşılıqlı dəstəyə əsaslanan və bu dəstək sayəsində fəallıqlarını reallaşdıran amillər hər bir zaman mövcud olub və mövcud olmalıdır.

Tədqiqatlar onu göstərir ki, sosial, iqtisadi, siyasi sahələr bir-birini kompensasiya edərək mövcud olan amillərdir. Sistematikaya əsaslanan və eləcədə məqsədyönlü şəkildə dinamik inkişaf edən faktorlar ölkənin stabilliyinin qarantıyasıdır. Stabillik olan yerdə isə inkişaf qaçınılmaz reallığa çevrilir. Hər bir halda, səbəbin nəticəsinin olması və hər bir nəticənin səbəbi olması təsdiq olunmuş praktik biliklərə əsaslanır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. «Müstəqil Azərbaycan - 10 il» və BMT-nin illik məlumatları Nağıyev Ə., Novruzov.V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı, B., Azəməşr, 1998
2. Əlirzayev Ə.Q, Əlizayeva T.Ə. Əhalinin pensiya gəlirləri və onun maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsi, Audit jurnalı N4, Bakı Biznes Universiteti 2003, s.35-42
3. Əlirzayev Ə.Q, Əlirzayeva T.Ə. Əhali gəlirlərinin formalaşmasının maliyyə mənbələri, Odlar Yurdu Universitetinin elmi- pedaqoji xəbərləri N6, 2003, s, 94-102
4. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın İqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı, B., Odlar Yurdu nəşriyyatı, 1999, s.104
5. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial. idarəetmə; Bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar, Bakı, Diplomat nəşriyyatı, 1997, s.208
6. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat; Düşüncələr. Baxışlar, B., Bakı Universiteti, 2002, s.466 20. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi artım və maddi rifah, B., 1989, s.1 12
7. Əlirzayev Ə.Q., Əlizayeva T.Ə, Əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikası, amilləri və tənzimləmə problemləri. Audit jurnalı N-1, Bakı Biznes Universiteti, 2003, s.28-33
8. Əlizayeva T.Ə. Dövlət və əhali gəlirləri arasında əlaqələr. Odlar Yurdu Universitetinin elmi-pedaqoji xəbərləri N9-10, 2003, s.70-71
9. Əliyev A.Ə, Şəkərliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid; dövlətin iqtisadi siyasəti, B., Bakı Universiteti, 2002, s.440
10. Feyzullabəyli İ. Real bazara doğru, B., 1993, s.174 27. Heydər Əliyev İqtisadi idarəetmə məktəbi, II buraxılış, B., İqtisad Universiteti, 2003, s.207
11. Xudiyev N.N. Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, B., 1993, s.122 29.

12. Quliyev R. Böyük transformasiya: Azərbaycan teşəbbüs-leri, B., Nurlar noşriyyatı, 2002, s.254 Məmmədov A.Q. Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatında yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması və reallaşması problemləri, B., 1998, S.332
13. Quliyev T.Ə. Menecmentin (İdarəetmənin) əsasları, B., 2001.S.518
14. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004 11. Quliyev F.T. Gəlirlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2004

İngilis dilində:

1. Ando A., Modigliani F. The Life-Cycle Hypothesis Saving: Aggregate Implications and Tests. American Economic Review, March 1963. Vol. 53, № 1, Part I, pp. 55-84;
2. Arrow K. Social Choice and Individual Values. 2nd ed., New York: Wiley, 1963;
3. Arrow K., Debreu J. Existence of an equilibrium for a competitive economy. // Econometrica. 1954. Vol. 22. pp. 82-109;
4. Atkinson A. B. Optimal Taxation and Direct Versus Indirect Tax Controversy. // Canadian journal of Economics, 1977, 10, 4 pp.590-606;
5. Barro R. J. Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. // Journal of Political Economy, 1990. Vol. 98, № 5, pp. S103-S125;
6. Barro R. J., Sala-i-Martin X. Public Finance in Models of Economic Growth, NBER Working Paper 3362, 1990;
7. Berger D., Vavra J. Consumption Dynamics During Recessions. NBER Working Paper № 20175. Cambridge, MA, May, 2014.
8. Blaug M. Introduction to the Economics of Education. L., 1970.
9. Buchanan J. M., Tullock G. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy. University of Michigan Press, 1962;
10. Canto V. A., Joines D.H., Laffer A.B. Foundations of Supply-Side Economics – Theory and Evidence. New York: Academic Press, 1982;

11. Cass D. Optimum Growth in an Aggregate Model of Capital Accumulation. // Review of Economic Studies, Jul., 1965. Vol. 32. № 3. pp. 233-240;
12. Clower R. «The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical A Theoretical Appraisal», in F. H. Hahn and F. P. R. Brechling, ed., The Theory of Interest Rates. Macmillan. Reprinted in Clower, 1987;
13. Condorcet N. Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix. Paris: de l'Emprimerie Royale, 1785;
14. Diamond P. A. National Debt in Neoclassical Growth Model. // American Economic Review, 1965. Vol. 5. pp. 1126-1150;
15. Domar E. Expansion and employment. // American Economic Review. 1947. Vol. 37;
16. Downs A. An Economic Theory of Democracy. – New York, 1957;
17. Duesenberry J.S. Income, Saving and the Theory of Consume Behavior. Cambridge, Mass, 1949.
18. Eucken W. Grundlagen der Nationaloekonomie. Berlin, Heidelberg, N-Y.: Springer- Verlag, 1965.
19. Fisher I. The Theory of Interest. – New York. The Macmillan Company, 1930;
20. Friedman M. A Natural Experiment in Monetary Policy Covering Three Episodes of Growth and Decline in the Economy and the Stock Market./ The Journal of Economic Perspectives, Autumn, 2005. Vol. 19. № 4, pp. 145-150;
21. Friedman M. Comments on Monetary Policy. / The Review of Economics and Statistics, Aug., 1951. Vol. 33. №. 3 pp. 186-191; 198
22. Friedman M. Monetary Policy: Theory and Practice. / Journal of Money, Credit and Banking, Feb., 1982. Vol. 14, №. 1 pp. 98-118;
23. Friedman M. Nobel Lecture: Inflation and Unemployment. / Journal of Political Economy, Jun., 1977. Vol. 85. № 3 pp. 451-472;

24. Friedman M. Note on Lag in Effect of Monetary Policy. *The American Economic Review*, Sep., 1964. Vol. 54. № 5 pp. 759-760;
25. Friedman M. The Demand for Money. / *Proceedings of the American Philosophical Society*, Jun. 27, 1961. Vol. 105. № 3 pp. 259-264;
26. Friedman M. The Role of Monetary Policy. / *The American Economic Review*, Mar., 1968. Vol. 58. № 1 pp. 1-17;
27. *Globalization, Growth and Poverty* / The World Bank. W., 2002.
28. Gloumont R. Investments in Russian economy. Analysis and Recommendations // Price Waterhouse-Coopers. Corporate Report 2000.
29. Hall R. E. Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence. *Journal of Political Economy*. April, 1987. Vol. 86. pp. 971-987;
30. Hayek F. The Pretence of Knowledge. / *The Swedish Journal of Economics*, Dec., 1975. Vol. 77. № 4. pp. 433-442;
31. Heilbroner R. *Understanding Macroeconomics*. New Jersey, 1970.
32. Hicks J. The Foundations of Welfare Economics, *Economic Journal*, 1939. Vol. 49. № 196. pp. 696- 712;
33. Hohler G. *Offener Horizont: Junge Strategien veraderndie Welt*. Dusseldorf. Econ. Verl. 1989.
34. Kaldor N. Welfare propositions in Economics and Interpersonal Comparisons of Utility. // *Economic Journal*, 1941. Vol. 9. pp. 549-552;
35. Karasek R., Theorell T., *Healthy Work. Stress, Productivity and the Reconstaiction of Working Life*. N.Y.: Basic Bocks, 1990.
36. Koopmans T. C. On the Concept of Optimal Economic Growth. / *In The Econometric Approach to Development Planning*, Amsterdam, 1965;
37. Kuznets S. *National Product since 1869*. New York, 1949;
38. Lucas R. E. On the Mechanisms of Economic Development. // *Journal of MonetaryEconomics*. 1988. Vol. 22. pp. 3-42;

39. Lyon D. *Maxist Misgivings about the Information Society: Help or Hinderance in Facing the Future? // A Critique of Marxist and Non-Marxist Thought /* Ed by Iain A., Matejko A. N.Y.: Praeger, 1986.
40. Michael Albert, Robin Hahuel. *Looking Forward: Participatory Economics for Twenty First Century.* Boston MA: South End Press, 1991.
41. Milanovic, Branco, "True world income distribution 1988 and 1993: First Calculations based on Household surveys alone," *Economic Journal*, Vol.112 (476), 51-92.
42. Modigliani F., Blumberg R. *Utility Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data.* in *Post-Keynesian Economics*, ed. K. K. Kurihara. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1954. pp. 388-436;
43. Muth, J.F. «Rational Expectations and the Theory of Price Movements». *Econometrica*, Jul., 1961. Vol.29. № 3. pp. 315-335;
44. Nozick R. *Anarchy, state and utopia.* Oxford, 1974; 191. Okun A.M. *Prices and Quantities: A macroeconomic analysis,* Wash.,1981;
45. Pareto W. *Cours d'économie politique*, v. 1–2, Lausanne, 1896–1897; 193. *Paying Taxes 2013. The global picture.* World Bank Group and PwC, 2012.–158 p;
46. Pigou A. *The Economics of Welfare/ National Dividend.* L.: Macmillan, 1932;
47. Ramsey F. *A Mathematical Theory of Saving.* // *Economic Journal*, 1928. Vol. 38. pp. 543-559;
48. Romer P.M. *Increasing Returns and Long-Run Growth.* // *The Journal of Political Economy*, Oct., 1986. Vol. 94. № 5. pp. 1002-1037;
49. Rosen S. *The Economies of Superstars.* N.Y., 1981.
50. Rawls J. *A Theory of Justice.* Cambridge (Mass), 1971;
51. Schulz T. *Capital Formation by Education // Journal of Political Economy.* 1960. Vol. 68.

52. Tenbergen I. Income Distribution Analysis and Policies. Amsterdam: Oxford, 1975.

Rus dilində:

1. Гончарова М. Совершенствование государственного механизма налогового регулирования системы социальной поддержки населения // Финансы и кредит. 2006. № 19. С. 51-56.

2. Иноземцев В. Л. Постиндустриальное хозяйство и «постиндустриальное» общество (К проблеме социальных тенденций XXI века) // Общественные науки и современность. 2001. № 3.

3. Калашников С. В. Очерки теории социального государства. М., 2006.

4. Курс переходной экономики. Учебник. /Под ред. Л.И.Абалкина. М.: Финстатинформ, 1997.

5. Ламперт Х. Социальная рыночная экономики. Германский путь. М.: Дело, 1993.

6. Липпе фон П. Экономическая статистика. - Штутгарт, ФСУ ФРГ, 1995.

7. ЛиппифонП Экономическая статистика - Штутгарт, ФСУ ФРГ, 1995.

8. Локк Дж. Избранные философские произведения. В 2-т. М., 1960.

9. Лосев А.Ф. Из ранних произведений. М., 1990.

10. Львов Д.С. Экономика развития. М.: Изд-во «Экзамен», 2002.

11. Мальтус Т.Р. Опыт закона о народонаселении. // Антология экономической классики. Т.2. М.: «Эконов», 1993.

12. Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира. М.: Правовая культура, 1995.

13. Милль Дж.Ст. Основы политической экономии. М.: Прогресс, 1982. Т. 1.

14. Нестеров Л.И. Новый этап расчетов показателей национального богатства в мире // Вопросы статистики. 2001. № 3.
15. Никитин С., Глазова Е., Степанова М. Косвенные налоги: опыт развитых стран // МЭ и МО. 1999. № 2.
16. Никитин С., Никитин А. Налог на прибыль: опыт развитых стран // МЭ и МО. 1998. №1-2.
17. Никитин С.М., Андросенко С.В. Понятие и проблемы спирали «зарплата-цены // Деньги и кредит. 1998. № 12.
18. Никитин С.М., Никитин А.С. Прибыль и перелив капитала: теоретические и практические проблемы // Деньги и кредит. 1997. № 3.
19. Рудакова О. В. Проблема неравенства по доходам в концепции устойчивого общественного развития // Институциональная и эволюционная экономика: проблемы и перспективы развития: мат-лы науч.- практ. конф. 24 апреля 2008 г.: в 3 ч. Орел, 2008. Ч. III.
20. Социальные ресурсы и социальная политика / С.С. Шаталин, Ю.А. Левада, А.В. Успотанина и др. - М.: Наука, 1990. - С.28. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, 1999
21. Социальная политика России: Актуальные проблемы и перспективы их решения. / Под общ. ред. проф. Н. А. Волгина и проф. Л. П. Храпылиной. – М.: КНОРУС, 2005. – 464 с.
22. Степанова Т. Н. Адресная поддержка наименее обеспеченных слоев населения: критерии предоставления пособий и методы оценки нуждаемости. // Уровень жизни населения регионов России. – 1999. – № 4
23. Суворов А В., Ульянова Е.А. Денежные доходы населения России: 1992-1996 гг // Проблемы прогнозирования, 1997.
24. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений - М.: Финансы и статистика, 2000.

25. Тихомиров А. А. Социально-экономическая политика в странах с переходной экономикой. // Человеческое и социальное развитие: Сборник докладов / Под ред. В. П. Колесова, А. А. Тихомирова, сост. А. А. Саградов.– М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2003. – 155 с.
26. Тощенко Ж. Т., Цветкова Г. А. Социология труда. Учебник для вузов. – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012. – 464 с.
27. Турбина Н. М. Анализ проблем существующего законодательства по транспортному налогу и поиск путей их решения. // Социально-экономические явления и процессы. – 2009. – № 2.
28. Федченко АА, Одегов Ю.Г. Оплата труда и доходы работников- Уч.пособие. - М.: ИзТК «Дашков и Ко».
29. Фридмен М. Количественная теория денег. – М.: Дело, 1996. – 307 с.
30. Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, Мысль 2006. – 644 с.
31. Хайек Ф.А. Дорога к рабству. М., 1992.
32. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. М., 1992.
33. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 431 с.
34. Харрод Р. К теории экономической динамики: Пер. с англ. В.Е. Маневича / Под ред. В. Г. Гребенникова. – М.: ЦЭМИ РАН, 2008. – 210 с.
35. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал. -М.: Изд. группа "Прогресс", 1993.
36. Чаадаев П.Я. Избранные письма // Поли. собр. соч. Т.1. М.: Наука, 1991.
37. Чернов А.Ю. Личные финансы: доходы и расходы семейного бюджета. — М.: Перспектива, 1995.

38. Шевяков А.Ю., Кирута А.Я. Моделирование сбалансированности и согласования плановых решений в сфере народного благосостояния. М.: Наука, 1996.
39. Шторх Г. Курс политической экономии или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Т.1. СПб., 1881.
40. Шумпетер Й. История экономического анализа: В 3-х т. / Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова. СПб.: Экономическая школа, 2001.
41. Экономика переходного периода. Очерки экономической политики посткоммунистической России 1991-1997. М., 1998.
42. Экономика Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д - М -Винам - КноРус, 1999.
43. Экономика СНГ: 10 лет реформирования и интеграционного развития. М., 2001.
44. Экономика труда и социально-трудовые отношения /Под ред. Г.Г. Меликьяна, Р.П. Колосовой. М.: Изд-во МГУ, 1996.
45. Экономика труда и социальные отношения. М.: РАГС, 1998.
46. Экономика труда. Под ред. Винокурова М. А., Горелова Н. А.- СПб.: Питер, 2004. -С.572.
47. Экономика. Учебник под редакцией доктора экономических наук профессора А. С. Булатова. – М.: Юрист, 1999. – 591 с.
48. Якобсон Л. Бюджетная реформа: федерализм или управление по результатам? // Вопросы экономики. – 2006. – № 8
49. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. Т. 1–2. СПб., 1895
50. Соловьев А.П. «история формирования доходов населения в странах СНГ», стр. 145
51. Леронов Ф.Т. «Распределения и образование доходов», стр.45